

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

І. В. РЕЙТЕРОВИЧ

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

*Курс лекцій
для освітнього ступеня «Магістр»
за спеціальністю 281 – Публічне управління та адміністрування,
освітня програма «Парламентаризм та парламентська
діяльність»*

Рекомендовано Вченою радою Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 17 від 28 червня 2024 року)

Рецензенти:

доктор наук з державного управління, професор **Лілія ГОНЮКОВА**
(Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка);
кандидат історичних наук, доцент **Тетяна КУПРІЙ**
(Київський столичний університет імені Бориса Грінченка)

Рейтерович І. В. Теорія та практика представницької демократії: курс лекцій для освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 281 – Публічне управління та адміністрування, освітня програма «Парламентаризм та парламентська діяльність». Київ: ННІПУДС КНУ ім. Тараса Шевченка, 2024. 45 с.

Курс лекцій розкриває теоретико-методологічні та практичні питання сутності і змісту представницького правління й представницької демократії, особливості формування та розвитку інститутів представницької демократії, її ключових принципів і цінностей, а також проблеми та перспективи розвитку представницької демократії в контексті сучасних глобалізаційних викликів.

Призначено для підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти ННІПУДС КНУ ім. Тараса Шевченка, які навчаються за освітньо-науковою та освітньо-професійною програмою «Парламентаризм та парламентська діяльність» спеціальності 281 – Публічне управління та адміністрування, а також студентів та аспірантів інших закладів вищої освіти, які вивчають політико-управлінські науки, політиків-практиків, експертів, аналітиків, а також усіх, хто не лише цікавиться проблемами сучасної політики та управління, а й прагне їх розв'язувати.

УДК 328(477):352/354:342.3

ПЕРЕДМОВА	4
ЧАСТИНА 1	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ	5
ЛЕКЦІЯ 1. Історико-теоретичні засади представницької демократії	5
1.1. Історичні витоки представницької демократії: Стародавня Греція та Стародавній Рим	5
1.2. Формування ключових засад представницької демократії	8
1.3. Представництво, представницьке правління та представницька демократія: сутність понять ...	9
Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях.....	12
ЛЕКЦІЯ 2. Принципи, цінності та інститути представницької демократії	13
2.1. Ключові принципи і цінності представницької демократії та представницького правління.....	13
2.2. Інститути представницької демократії	15
2.3. Індекси та рейтинги демократії	22
Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях.....	25
ЧАСТИНА 2	
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ	26
ЛЕКЦІЯ 3. Проблеми розвитку представницької демократії в контексті сучасних глобалізаційних викликів	26
3.1. Рівень довіри до основних інститутів представницької демократії: основні тенденції	26
3.2. Популізм як ключовий виклик представницькій демократії	28
3.3. Проблеми ефективності представницьких органів влади та публічної політики	30
Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях.....	31
ЛЕКЦІЯ 4. Перспективи розвитку представницької демократії на сучасному етапі глобалізації....	32
4.1. Гнучкість, адаптивність та стійкість системи представницького правління: український контекст	32
4.2. Інституціоналізація діяльності груп інтересів, розвиток публічної сфери та контрдемократія як перспективні напрями розвитку представницької демократії	34
4.3. Модернізація представницького правління в контексті розвитку нових форм політичної участі	38
Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях.....	40
ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ	41
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ТА ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42

ПЕРЕДМОВА

Суперечки довкола представницької демократії не вщухають упродовж щонайменше останніх трьох століть. Прихильники представницького правління зазначають, що, незважаючи на певні недоліки, кращої форми політичного представництва людство наразі не вигадало. У свою чергу, критики представницької демократії акцентують увагу на тому, що сучасне демократичне правління вийшло з політичної системи, яку її засновники вважали протилежністю демократії. Відповідно, на їх думку, сучасне представницьке правління значною мірою або вичерпало свій потенціал, або дискредитувало сам принцип рівного представництва.

Ключові аргументи прихильників та противників представницького правління будуть розглянуті в представленому курсі лекцій. Однак наперед зазначимо, що навіть затяті критики визнають один простий факт: на сьогодні реальної альтернативи представницькій демократії не існує (тоталітарні або авторитарні режими не беруться до уваги, оскільки це зовсім не про демократію та представництво як таке).

Разом з тим умовна «безальтернативність» представницької демократії не означає, що ми можемо ігнорувати її недоліки та проблеми. Навпаки, удосконалення принципів та механізмів представницького правління в контексті тих трендів, які задають сучасні глобалізаційні процеси, – вкрай актуальне науково-теоретичне та практичне завдання для сучасної політичної і державно-управлінської науки, адже ефективність демократичних режимів визначається їх здатністю оперативно й ефективно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики. Без відповідного науково-методологічного обґрунтування це вкрай складно зробити, передусім у так званих «молодих демократіях» (до яких, безумовно, належить й Україна).

Саме тому вивчення навчальної дисципліни «Теорія та практика представницької демократії» є важливою складовою підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти, які навчаються за освітньо-науковою та освітньо-професійною програмою «Парламентаризм та парламентська діяльність» спеціальності 281 – Публічне управління та адміністрування.

Метою дисципліни «Теорія та практика представницької демократії» є забезпечення студентів систематизованими знаннями про сутність та значення представницького правління і представницької демократії, визначення особливостей формування й розвитку інститутів представницької демократії, її ключових принципів та цінностей, а також аналіз основних проблем і перспектив розвитку представницької демократії в контексті сучасних глобалізаційних викликів.

Успішному досягненню зазначеної мети і має слугувати курс лекцій «Теорія та практика представницької демократії», який складається із двох змістових частин.

Перша частина – «Концептуальні засади дослідження представницької демократії» – дає змогу сформулювати у студента сукупність знань про історико-теоретичні засади представницької демократії, сутність ключових понять (представництво, представницьке правління, представницька демократія тощо), особливості формування й розвитку інститутів представницької демократії, а також принципи та цінності останньої.

Друга частина – «Практичні аспекти представницької демократії» – зосереджує увагу студентів на ключових проблемах розвитку представницької демократії в контексті сучасних глобалізаційних викликів (зокрема, падіння рівня довіри до основних інститутів представницької демократії, поширення популізму, зниження ефективності представницьких органів влади та публічної політики в цілому), а також визначає перспективи розвитку представницької демократії на сучасному етапі глобалізації.

Після кожної лекції подаються питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях, а наприкінці курсу міститься орієнтовний перелік питань до іспиту, а також список рекомендованих та використаних джерел.

ЧАСТИНА 1 КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

ЛЕКЦІЯ 1

Історико-теоретичні засади представницької демократії

Навчальні питання

- 1.1. Історичні витоки представницької демократії: Стародавня Греція та Стародавній Рим
- 1.2. Формування ключових засад представницької демократії
- 1.3. Представництво, представницьке правління та представницька демократія: сутність понять

1.1. Історичні витоки представницької демократії: Стародавня Греція та Стародавній Рим

Хоча у найбільш загальному розумінні явище та поняття «демократія» достатньо давнє і налічує більше двох з половиною тисяч років, ті її форми, які ми будемо переважно розглядати в представленому курсі лекцій, остаточно утвердилися лише після завершення Першої світової війни – у 1918 році. Причому цей процес, безпосередньо пов'язаний із правом кожного громадянина обирати та бути обраним, розтягнувся на півстоліття (попри те, що Нова Зеландія та Австралія допустили жінок до участі в загальнонаціональних виборах у 1893 та 1902 роках відповідно, у багатьох країнах, які в цілому вважалися демократичними, виборчі права жінкам надали лише на початку 1920-х років, а у Бельгії, Франції та Швейцарії – взагалі після Другої світової війни).

Водночас слід зазначити, що процес розвитку демократії в цілому та представницької демократії зокрема ніколи не був, по-перше, безперервним, по-друге, поступальним. Більш-менш про поступальний розвиток ми можемо говорити лише після 1860 року, коли кількість країн, де виборче право було надано всім, а не лише окремим категоріям чоловіків, зростала кожне десятиліття (до 1990-х років). До цього часу розвиток демократії характеризувався спорадичністю та певною хаотичністю. Демократії виникали та зникали, набували різних форм та особливостей, а потім зникали на цілі століття. Можна погодитися з думкою відомого політолога Р. Даля, що демократію могли щоразу винаходити заново там і тоді, де і коли були сприятливі умови, які, у свою чергу, виникали в різних місцях та у різний час. Так само як наявність родючих ґрунтів та достатній рівень опадів стимулювали розвиток сільського господарства, поєднання певних сприятливих факторів завжди зміцнювало тенденції до розвитку демократичного способу правління. Наприклад, саме через сприятливі умови якісь форми демократії виникали ще за первісного ладу задовго до того, як з'явилися перші згадки про демократію. Однак з часом більш «природною» стала ієрархічна система, яка передбачала панування одних людей над іншими. Внаслідок цього система народовладдя в осілих народів зникла на багато століть, а на її місце прийшли такі форми правління, як монархія, деспотія, аристократія або олігархія, в основі яких перебувала та чи інша форма соціальної ієрархії.

Водночас близько 500 року до н.е. у певних регіонах знову склалися такі умови, за яких відбулося відродження (або чергове винайдення) демократії, але вже на більш високому рівні. Найважливіші стадії її розвитку фіксуються в Європі: три вогнища у Середземномор'ї, а одне – на півночі.

Системи правління, які передбачали участь у цьому процесі значної кількості громадян, вперше виникли у Стародавній Греції та Стародавньому Римі близько 500 р. до н.е. – і проіснували, з певними змінами, кілька століть.

Стародавня Греція являла собою конгломерат кількох сотень незалежних міст-держав (полісів), оточених сільськогосподарськими угіддями. Найвідомішим із них, передусім в класичну епоху, було м. Афіни. У 507 р. до н.е. його громадяни прийняли систему «народних урядів», яка проіснувала майже два століття – спочатку до підкорення Македонією, а пізніше – Римом.

Саме греки (найвірогідніше, афіняни) узвичаїли термін «демократія» («*demokratia*»): від грецьких слів *demos* – народ і *kratos* – правити). Показово, що, судячи з усього, цей термін від початку мав негативну конотацію і вживався аристократами з метою висловлювання зневаги до простолюдинів, які зуміли відтіснити аристократів від управління державою.

Зокрема, Платон (для якого демократія – найкраща з поганих форм державного ладу) зазначав, що демократія «настає тоді, коли вбогі здобувають перемогу і одних багатіїв убивають, інших виганяють з краю, а решту, зрівнявши в правах, допускають до керівництва державою й посідання високих посад, що за демократичного устрою вирішується здебільшого жеребкуванням» [22, с. 233] та вважав, що демократія може стати проміжним пунктом на шляху до тиранії. На думку філософа, це пов'язано з тим, що, по-перше, хоча демократичний устрій і «дарує всім певну рівність, вирівнюючи рівних і нерівних», водночас «демократична держава... не бере до уваги, хто від яких занять переходить до державних справ і починає займатися політикою» [22, с. 234].

По-друге, оскільки демократія передусім «виявляє шанобу до кожного, хто засвідчить свою прихильність до натовпу», то в «в демократичній державі немає жодної потреби брати участь в управлінні, навіть якби ти мав для цього необхідні здібності, не обов'язково коритися, якщо ти не хочеш ні йти на війну, коли інші йдуть, ні дотримуватись миру, хоч інші його дотримуються, а ти того миру зовсім не прагнеш, чи якби тобі яким-небудь законом заборонялося правити або вершити правосуддя, а ти, попри це, все одно міг би правити й судити, коли б тобі того забагалось» [22, с. 234].

Як наслідок, «коли демократичну державу, яка має спрагу волі, очолять кепські виночерпії, ця держава понад міру впливається нерозведеною волею, а своїх урядовців, якщо вони недостатньо поблажливі й не дають їй повної волі, переслідує карами, закидаючи їм, що вони мерзотники й олігархи» [22, с. 239].

У свою чергу, Арістотель, який значну увагу у своїх працях приділяв аналізу демократичної форми правління, зазначав, що «демократична форма правління визначається саме пануванням бідної більшості, олігархія – багаті меншості. Отже, ознаками розрізнення цих форм є бідність і багатство. І там, де влада – чи більшості, чи меншості – спирається на багатство, ми називаємо її олігархією. Там, де правлять бідняки, – це демократія. А та ознака про більшість чи меншість вважається випадковою, оскільки значним статком володіє небагато осіб, свободою ж користуються всі громадяни. Отож, виходячи саме з таких засад (багатства і свободи), і ті, й інші (олігархи та демократи) обґрунтовують свої претензії на владу в державі [1, с. 77–78]. Показово також, що Арістотель не вважав демократію оптимальною формою правління. На його думку, усі форми державного устрою слід поділити «на три правильні форми – монархія, аристократія й політія, і три форми, що відхиляються від правильних, – тиранія як протипага монархії, олігархія – аристократії, демократія – політії» [1, с. 100].

Разом з тим зазначимо, що попри критику, у підсумку афіняни та інші греки застосовували поняття *demokratia* стосовно системи влади в Афінах та багатьох інших містах-державах.

Безумовно, що серед усіх грецьких демократій афінська демократія була найвизначнішою та найвідомішою. Вона надзвичайно вплинула на розвиток політичної філософії та в майбутньому часто розглядалася як досконалий зразок участі громадян в управлінні державою або, інакше кажучи, була прикладом представницької демократії. Однак парадокс ситуації у тому, що власне представницькою демократією в сучасному розумінні цього слова вона якраз і не була. Скоріше йдеться про пряму демократію, коли кожен громадянин, кожен член демосу (полісу) безпосередньо бере участь в управлінні. Водночас для греків, що характерно, голосування ніколи не було ключовою ознакою демократії. Набагато важливішою була політична участь, інкорпорація кожного громадянина полісу в процес прийняття рішень.

У результаті це призвело до того, що система влади в Афінах мала досить складну структуру. Центральне місце в ній відводилося еклесії (*народні збори, найвищий орган державної влади, який здійснював законодавчу, виконавчу і судову владу*), у роботі яких мали брати участь усі громадяни, та Раді чотирьохсот (після реформи Клісфена у 508 році до н.е. Рада чотирьохсот була замінена на Раду п'ятисот, а права народних зборів були розширені – як і ради афінських громадян – шляхом надання багатьом метекам громадянських прав). Збори обирали кількох головних посадових осіб, наприклад воєначальників. Однак основним механізмом вибору громадян для виконання інших громадських обов'язків був жереб (Ксенофонт зазначав, що «не буває демократа без виборів за жеребом»), і всі громадяни, які мали виборчі права, мали рівні шанси бути обраними на ту чи іншу посаду (Геродот із цього приводу писав, що «народ управляє, роздаючи державні посади за жеребом, і ці посади відповідальні, а всі рішення залежать від народних зборів»). За деякими оцінками, пересічний громадянин принаймні один раз у житті мав можливість отримати за жеребом найвищу посаду в державі. Крім того, існувало право остракізму – вигнання потенційно тиранічних осіб шляхом голосування.

Показово, що демократія ніколи не була статичною. Уже Арістотель виділяв кілька видів демократії – кожному зі своїми перевагами та недоліками. Він зазначав, що «характерною особливістю так званого першого виду демократії є рівність. Рівність, як говорить основний закон цієї демократії, полягає в тому, що ні багаті, ні вбогі не мають певних переваг; влада не зосереджена в руках ні тих, ні тих, але і бідні, й багаті однаково користуються нею; коли, як вважають деякі, свобода й рівність є характерними ознаками демократії, то це повинне знайти свій вияв переважно в тому, що всі неодмінно беруть участь у державному управлінні. Оскільки народ становить більшість у демократії, а постанови більшості мають вирішальне значення, то в цьому випадку демократичний устрій таким і є. Отже, це один вид демократії.

Другий вид – той, за якого «досягнення державних посад обумовлено бодай невисоким майновим цензом. Хто володіє ним, той матиме право брати участь у заступанні державних посад; хто ж не володіє ним, той позбувається такого права. Третій вид демократії – той, де всі громадяни, що є взагалі такими (за своїм походженням), мають право брати участь у заступанні державних посад і де панує закон. Четвертий вид демократії – той, за якого кожен від моменту, коли стане громадянином, може обіймати державну посаду. Але знову-таки панівним є закон. П'ятий вид демократії – той, за якого необхідні такі самі умови, що й при четвертому (виді). Але верховна влада належить не законові, а демосові. А це трапляється тоді, коли вирішального значення набувають народні декрети, а не закон. Досягається це через демагогів» [1, с. 106–107].

Отже, з погляду афінян, визначальним принципом для влаштування демократії (на відміну від аристократії) було обрання чиновників за жеребом. Крім того, суттєвою була суб'єктивуюча функція, тобто стимуляція громадянської участі: кожен громадянин (так званий «бажаючий») міг висунути претензію проти когось чи чогось. Разом з тим зазначимо, що політичні інститути грецької демократії, які, безумовно, свого часу були інноваційними, залишилися непоміченими або навіть були рішуче відкинуті сучасною представницькою системою.

Приблизно в той самий час, коли в Греції виникла система «народних урядів», подібна система правління з'являється й на Апеннінському півострові, в Римі. Однак показово, що римляни вважали за краще назвати її республікою (латиною «*res publica*» – справа громади), тобто щось таким, що в широкому сенсі належить народу.

Спочатку право участі в управлінні республікою належало лише патриціям (аристократам). Однак поступово й звичайні громадяни (плебс) отримали такі ж самі права. Як і в Афінах, право участі надавалося лише чоловікам, і це обмеження зберігалося в усіх наступних видах демократій і республік до XX століття. Показово, що в Римі ніякої демократії у грецькому сенсі цього слова ніколи не існувало. Полібій, грек за походження, описував римський лад як «змішаний»: у термінології Арістотеля це означає, що в ньому є риси і демократії, і аристократії, і монархії. Однак якщо Платон приписує подібну строкатість демократії і висміює її, то Полібій, який виступає передусім як послідовник Арістотеля, навпаки, її розхвалює. Він вважає, що поєднання цих чинників робить державу стійкою і розриває той цикл негативних взаємоперетворень режимів, про який попереджав Платон.

У Римі, як і в будь-якому полісі, був присутній елемент народної участі в політичному житті. Проте система, як і в Греції, була достатньо складною: проводилося кілька типів народних зборів (коміцій), але право голосу в них було розподілене не порівну. Головна коміція – центуріатна – була організована таким чином, що найбільше голосів мали заможні громадяни. Основна ж влада належала суто становому органу – аристократичному Сенату та колегії з двох консулів, які щорічно обиралися на центуріатній коміції. Пізніше виникла функція «народного трибуна», окремого представника плебсу (грецького аналога «демосу»).

Водночас Рим ніколи не міг повною мірою привести свої інститути народовладдя у відповідність із постійно зростаючою чисельністю своїх громадян, а також із фактором їхньої географічної віддаленості від центру республіки. Збори, у яких римським громадянам було наказано брати участь, відбувалися, як і колись, у самому Римі. Однак більшість римських громадян, які жили на території республіки, масштаби якої невпинно зростали, не мали можливості бути присутніми на них. У підсумку, більшість громадян була практично позбавлена можливості брати участь у народних зборах, місцем проведення яких залишався центр римської держави. Парадоксально, але римляни так і не змогли знайти вихід із цієї ситуації, який полягав у створенні ефективної системи представницького правління, заснованої на діяльності демократично обраних представників народу. А після трансформації республіки в імперію практична необхідність у цьому відпала. Як наслідок, про демократію «забули» практично на тисячу років.

1.2. Формування ключових засад представницької демократії

Відродження демократії припадає приблизно на 1100 рік н.е., коли у містах Північної Італії починають з'являтися різноманітні форми народовладдя, які значною мірою копіювали грецькі або римські зразки: невеликі міста, управління якими спочатку належало представникам аристократії, стикаються з боротьбою «середнього класу» (представники якого називали себе «*prolo*») за право брати участь в управлінні державними справами, яка закінчується успіхом. У результаті міст-республіки – Венеція, Флоренція та інші – досягають небаченого розквіту в епоху Відродження, щоб пізніше впасти під тиском корупції, олігархії, монархії та свого головного ворога – національної держави. Фактично, міста були приречені на злиття з цими більшими і сильнішими утвореннями, стаючи здебільшого адміністративними одиницями держави. Однак свою роль у розвитку демократії вони зіграли, оскільки актуалізували розвиток демократичних (республіканських) теорій, яскравими представниками яких є Марсілій Падуанський, Альтузій, Теодор Без, Юній Брут та ін.

Отже, усі без винятку демократії або республіки в Греції, Римі та Італії були позбавлені кількох найважливіших особливостей, характерних для сучасної системи представницької влади. Антична Греція, як і Італія епохи Середньовіччя та Відродження, за наявності місцевих «народних урядів» були позбавлені ефективного загальнонаціонального уряду. Стародавній Рим мав один місцевий уряд, принципи якого передбачали участь народу в його роботі, але там не було національного парламенту, що складався з обраних представників.

Фактично йдеться про відсутність принаймні трьох основних політичних інститутів – національного парламенту, що складається з виборних представників та всенародно обраних місцевих урядів (тобто органів місцевого самоврядування), повністю підпорядкованих національному уряду. Цю систему, що поєднує в собі демократію на місцевому рівні з всенародно обраним парламентом на найвищому рівні, ще треба було винайти.

І вперше подібне поєднання політичних інститутів виникло в Англії, Скандинавських країнах, Нідерландах, Швейцарії та ще кількох регіонах, розташованих на північ від Середземного моря.

Звичайно, що моделі політичного розвитку в кожній з цих країн сильно відрізнялися одна від одної, однак у цілому вони мали кілька спільних рис. По-перше, вільні громадяни та аристократія починають брати безпосередню участь у місцевих зборах (так, на народних зборах, які називалися «*тінг*», вільні вікінги обговорювали, приймали або відхиляли закони, а також обирали або затверджували короля, який був зобов'язаний заприсягтися в тому, що слідуватиме законам, прийнятим на «*тінгу*»; аналог *тінгу* існував також у стародавніх германців). По-друге, до них додаються регіональні та національні збори представників, частина яких або всі мають бути обрані (зокрема, в Ісландії з 930 року існував *альтинг*, або Національні Збори, що залишалися джерелом законотворчості впродовж трьох століть; його вважають найстарішим парламентом у світі; у Швеції з XV століття король регулярно збирав представників різних станів, що в результаті привело до формування *риксдагу* – парламенту; у Нідерландах та Фландрії правителям також регулярно доводилося скликати «*штати*» – збори представників міст та основних класів суспільства.

Нарешті, в Англії у XVIII столітті еволюція представницького правління привела до створення конституційної системи, у якій король і парламент взаємообмежували владу одне одного, а всередині самого парламенту влада спадкової аристократії, що засідала в палаті лордів, урівноважувалася владою народу, чії представники обиралися в палату громад; закони, прийняті королем і парламентом, потім розглядалися суддями, які здебільшого, хоч і далеко не завжди, були незалежними від них обох.

У 1700-х роках ця ефективна, на перший погляд, система стримувань та противаг, викликала, за влучним висловленням Р. Даля, захоплення в усій Європі. Серед інших нею захоплювалися французький філософ Ш.-Л. де Монтеск'є та автори американської Конституції, багато з яких сподівалися створити у своїй країні республіку, що повинна була мати, з одного боку, всі переваги англійської системи, а з другого – бути, позбавленою головного її недоліку – монархії. Як наслідок, республіка, яка з'явилася за їх активної участі, у свій час стала зразком для багатьох інших держав. Водночас цікаво, що батьки-засновники США від початку думали про загрозу появи корумпованого лідера, який міг би кинути виклик демократії та намагалися від початку існування держави створити інститути, які б могли протистояти цьому. Саме тому Конституційний з'їзд 1787 року утворив колегію виборщиків, яка повинна була стати запобіжником того, щоб президентом США стала людина, за влучним висловом А. Гамільтона, відома «талантами до низьких інтриг і малим мистецтвом популярності». Зазначена

колегія від початку задумувалася як щось на кшталт наглядової ради, групи елітних законодавців і майнових людей, які повинні були вибирати президента, відхиляючи за потреби вибір народу, щоб уникнути «надмірностей демократії» [13, с. 23].

Показово, що нову державу, яка стала першою дійсно представницькою демократією у світі (хоча і з певними обмеженнями), її творці називали не демократією, а саме республікою. У 1787 році Дж. Медісон у статті на підтримку щойно запропонованого проєкту американської конституції зазначив, що необхідно розрізняти «чисту демократію, під якою я розумію суспільство, що складається з невеликої кількості громадян, які збираються і призначають собі уряд» і «республіку, під якою я розумію форму правління, де має місце представницька система». Попри те, що запропоноване Дж. Медісоном розрізнення не мало реальної історичної основи, адже ні в Стародавньому Римі, ні, наприклад, у Венеції не існувало «представницької системи», а ранні республіки майже повністю відповідали його визначенню демократії, подібне розуміння представницького правління достатньо довгий час залишалося домінуючим.

Отже, власне про представницьку демократію в теоретичному та, що важливо, практичному сенсі, можна говорити починаючи з кінця XVIII століття. Проте, аж до середини XIX століття слово «демократія» асоціювалося переважно з грецькою античністю, і за цих обставин у нього вкладався або ідеалістичний, або відверто негативний сенс. Зокрема, вважалося, що режим, що ґрунтується на прямій владі народу (без делегування прав представникам), або не підходить для сучасної держави з різноманітних технічних причин, або небезпечний для неї, адже веде до хаосу, залежності від натовпу та анархії. У цьому сенсі демократія протиставлялася як монархії, так і республіці – як владі, заснованій на обраних представниках.

Поступово, упродовж XIX століття, протиставлення між демократією та республікою зійшло нанівець, і перша почала у широкому сенсі розумітися в тому числі і як представницьке правління виборних депутатів народу.

Починаючи з 1910-х років «демократія» стає найбільш загальноприйнятим найменуванням парламентського конституційного режиму влади, в основі якого перебувають регулярні вибори на основі загального виборчого права (як мінімум для дорослих чоловіків) та відносно вільного від владних привілеїв. Часто такий режим для уточнення називають «ліберальною демократією», або «репрезентативною демократією», акцентуючи таким чином увагу на його гібридному характері. Це пов'язано з тим, що демократію часто ототожнюють з лібералізмом, хоча це не зовсім правильно – як з методологічної точки зору, так і з точки зору того факту, що вони засновані на різних принципах та інститутах. Адже під демократією мають на увазі народовладдя, інституціоналізоване в періодичних вільних і справедливих багатопартійних виборах за загального голосування дорослого населення. У свою чергу, лібералізм передусім пов'язаний із верховенством права, системою формальних правил, які обмежують повноваження виконавчої влади – навіть за умови, що вона демократично легітимована завдяки виборам. Тож, як слушно зазначає Ф. Фукуяма, правильно казати «ліберальна демократія», коли ми говоримо про той режим, який з кінця Другої світової війни домінує у Північній Америці, Європі, частині Східної та Південної Азії й інших куточках світу [37, с. 14–15] (найбільша ліберальна демократія на сьогодні – Індія).

Отже, сучасна демократія – це конституційний режим представницького правління з обов'язковим розподілом законодавчої та виконавчої влади, а також відсутністю будь-яких спадкових привілеїв та ієрархій. Саме представництво, яке може набувати різних форм, є основою сучасних демократичних режимів (роль прямих форм народовладдя, зокрема таких як референдуми, народні обговорення, ініціативи тощо хоча і залишається достатньо вагомою – щоправда, залежно від кожної окремо взятої країни – проте в цілому суттєво поступається за впливом представницькому правлінню).

1.3. Представництво, представницьке правління та представницька демократія: сутність понять

Схеми представництва існували задовго до XVIII століття, на яке припадає початок реалізації ідеї представницького правління на практиці, однак не існувало моделі представницької форми правління в державі – цю модель треба було сформулювати або винайти. Після того як це відбулося у XVIII столітті, модель представницького правління справила глибоке враження на багатьох політиків, у тому числі Т. Джефферсона, Дж. Медісона, Дж. Мілля та інших. Більше того, за влучним визначенням

Р. Даля, ця модель почала сприйматися як геніальне нове відкриття, що розв'язало проблему, яку до цього часу не могли розв'язати, а саме як поєднати демократію з великою державою [7, с. 168].

Разом з тим деякі дослідники вважають, що сучасне демократичне правління насправді виникло з політичної системи, яку її засновники вважали протилежністю демократії. Те, що ми сьогодні називаємо представницькою демократією, має свої корені у системі інститутів (які виникли в результаті англійської, американської та французької революцій), що від початку зовсім не сприймалася формою демократії або правлінням народу. Зокрема, Ж.-Ж. Руссо бачив непереборну безодню між народом, який самостійно приймає закони і народом, що обирає представників, які приймають закони [59, р. 3].

Н. Урбінаті, професор Колумбійського університету, зазначає, що поняття «представницьке правління» (згідно з дослідженням П. Розанваллона) вперше було вжито в листі А. Гамільтона до Г. Морріс у 1777 році. Після цього вже систематично воно використовувалося на початку 1790-х років – насамперед Т. Пейном, Н. де Кондорсе та Е.-Ж. Сійєсом. Останній у своїх «Основах суспільного устрою» визначив цікаву різницю між двома тлумаченнями представницького правління, з яких лише одне є демократичним, хоча обидва засновані на виборності і, отже, можуть бути застосовані щодо великих і заселених територій. В одному випадку йдеться про «заохочення партійних консультацій на місцевому рівні», в другому – лише про «делегування представників до центральної асамблеї». Згідно з Е.-Ж. Сійєсом, перший варіант не може породити «єдину спільну волю», оскільки потребує врахування місцевих інтересів. Однак найважливіше те, що Е.-Ж. Сійєс чудово розумів наявність суттєвої різниці між різними формами представницького правління, що вплинуло на подальші теоретичні та практичні дослідження у цій сфері.

У свою чергу, Ш.-Л. де Монтеск'є вважав, що основою демократичного правління є представницька влада, де «участь народу в правлінні повинна бути обмеженою обранням представників». З огляду на це представницькі збори не повинні приймати рішення з конкретних питань, а тільки створювати закони й спостерігати за їх належним виконанням. Причому необхідно, щоб особливе місце в цих зборах займали люди, які «відзначалися перевагами народження та багатства». Отже, представницька влада – це система залучення громадян до захисту власних інтересів на базі ідеї владної рівнозначності, що базується на балансуванні стримувань і противаг. На більш загальному рівні – це федеральна структура з розподілом сил, що уможлиблює узаконення під виглядом виконання суспільних обов'язків підміни інтересів народу [26, с. 14–15].

Дж. Мілль вважав, що для представницької влади «є відкритим питання, які реальні функції має безпосередньо виконувати представницький орган та яку конкретно роль він має відігравати в політичному механізмі. У цьому аспекті можливі різноманітні варіації і єдина умова полягає лише в тому, що функції представницького органу мають гарантувати йому, принаймні, контроль усіх сфер суспільного життя». На думку вітчизняних дослідників, таким чином він визначив сутність представницької влади як здійснення адміністративних функцій на підставі законів, створених нечисленним політичним органом, «склад якого не перевищує кількості членів кабінету; цей орган був би своєрідною комісією у справах законодавства, функції якої полягали б у створенні законів». Тобто, функціонально представницька влада має здійснювати нагляд за дотриманням законів та їх постійним оновленням, творенням поправок [26, с. 16].

У свою чергу, Т. Гоббс знайшов представницькому принципу якісно нове застосування – він використав його як стратегію створення суверенної держави. У його системі представництво було засобом забезпечення легітимності абсолютному правителю за рахунок позбавлення влади народу, який перетворювався на підданих. Тобто для нього представництво було не більше ніж фікцією для створення абсолютного суверена або суверенної влади, яка діє від імені та замість своїх підданих.

Таким чином, Т. Гоббс зіграв вагомий роль у визначенні поняття представницького правління – однієї з позицій антиреспубліканської представницької системи. Більше того, він взагалі не розглядав представництво як політичний інститут, і з цієї точки зору зовсім не сформулював ідею представницького правління (хоч і оперував принципом представництва у державному контексті). Насправді він використав принцип представництва аж ніяк не для того, щоб створити уряд, який представляє думки людей або відповідальний перед ними, а для того, щоб наділити суверенну державу абсолютною владою, а не створити уряд, який користується народною підтримкою та уповноважений виборцями. Водночас парадокс ситуації полягав у тому, що виборне представництво, як правило, означало розрив із абсолютизмом і, безумовно, відкривало шлях демократичної трансформації системи управління.

Нарешті, А. де Токвіль у праці «Про демократію в Америці» пропонує таке визначення представницької влади: суспільство є самостійним суб'єктом, що керує собою як об'єктом; джерело влади перебуває виключно в соціумі; народ бере участь у творенні законів, обираючи законодавців, втілюючи в життя ці закони шляхом обрання представників виконавчої влади. Виходячи з цього «народ сам керує країною, бо права, надані урядові, вельми незначні й обмежені; уряд постійно відчуває свій первісний зв'язок із народом і кориться тій силі, яка створила його». Інакше кажучи, сутність представницької влади, за А. де Токвілем, зосереджується в громаді. Особливістю є те, що в громадах законодавча й виконавча влада максимально наближені до населення, оскільки представництво втілюється в безлічі «найрізноманітніших посад, характерною особливістю яких є вузька спеціалізація, подрібнення функцій» [26, с. 17].

На сьогодні більшість сучасних емпіричних та теоретичних досліджень політики базуються на таксономії представництва, розробленій Г. Піткін у роботі «Концепція представництва» (формальне, символічне, описове та змістовне представництво) [63].

На думку дослідниці, формальне представництво означає офіційну угоду між представником і особою, яку представляють, своєрідний процес уповноваження представника та відповідальність перед особою, яку представляють.

Символічне представництво встановлюється, коли люди визнають символічну якість об'єкта чи особи як складову представництва.

Описове представництво стосується того, як «виглядають» представники; хто вони такі, і що робить їх представниками.

Нарешті, змістовне представництво – це те, що представники роблять, їхні дії щодо питань та інтересів тих, кого вони представляють [45, р. 508–512].

Г. Піткін зазначала, що представляти передусім означає засвідчувати існування. Представництво для неї – це аналог політичної участі, спосіб буквальної заяви про себе груп та класів, які не мають ресурсу наполягати на своїх інтересах за допомогою грошей або насилля. Відповідно законодавців слід оцінювати за їхніми діями – змістовним представництвом, а не лише за їхньою близькістю характеристик до виборців – описовим представництвом.

В англо-американській системі права представництво розглядається щонайменше у трьох основних значеннях:

- як правовідношення;
- як функції представника у відповідному правовідношенні;
- як правовий інститут у цілому, що включає внутрішні та зовнішні форми представництва.

Для Н. Урбанаті, професора Колумбійського університету, представництво – це захист, який представники забезпечують групам виборців під постійним контролем прозорих інформаційних ресурсів. При цьому саме медіа повинні стримувати представницьке свавілля [47].

У свою чергу, А. Ліпхарт прирівнював представницьку владу до електоральної системи, де важливими чинниками ефективності є підтримка партій, а також порядок виборів і зміна органів управління через механізм відсторонення від влади обраної особи [57, р. 42–48].

Нобелівський лауреат з економіки Д. Норт вважав, що представницька демократія (або демократія відкритого доступу) повинна відповідати низці критеріїв, ключовими з яких є такі:

- загальновизнана система уявлень про залучення та рівність для всіх громадян;
- відсутність обмежень на ведення економічної, політичної, релігійної та освітньої діяльності (що, до речі, впливає на якість представницьких механізмів);
- підтримка в усіх сферах діяльності організаційних форм, які відкриті для всіх та кожного (наприклад, гарантування дотримання контрактів);
- верховенство закону, якому беззастережно підлягають всі громадяни;
- безособовий обмін;
- консолідований політичний контроль над насильством [11, с. 141].

Сучасні вітчизняні дослідники під представницькою демократією розуміють «специфічну форму народовладдя, за якої право приймати рішення громада реалізує через обраних нею представників, які повинні відстоювати інтереси тих, хто їх обрав» [26, с. 31].

При цьому представницьке правління забезпечується «як органами публічної влади, так і зрілими інститутами громадянського суспільства та означає здатність служити інтересам нації, держави, суспільства та відмовлятися від вузькогрупових чи корпоративних інтересів» [26, с. 31].

У свою чергу, представницьке правління – це «здійснення державної влади або місцевого самоврядування шляхом делегування громадянами своїх повноважень їхнім представникам (депутатам), які обираються до представницьких органів. Суб'єктами представницького правління в більшості країн світу є органи законодавчої влади: парламенти, законодавчі збори суб'єктів федерацій (штатів, земель), інші законодавчі органи, а також представницькі органи місцевого і регіонального самоврядування (ради, комуни тощо)» [25, с. 537].

Нарешті, представницькі органи являють собою колегіальні, постійно або періодично діючі виборні органи державної влади або місцевого самоврядування, які наділені фінансовими, контрольними, а також нормовстановлюючими повноваженнями з певною сферою юрисдикції [25, с. 537]. Інші дослідники у правовому аспекті під поняттям «представницька влада» розуміють сукупність повноважень, делегованих громадянами шляхом виборів на певний строк своїм представникам в органах державної влади та місцевого самоврядування, а також система самих цих органів.

Як бачимо, навіть побіжний огляд підходів до розуміння суті представництва засвідчує багатоваріантність та подекуди полярність підходів. Тож слід погодитися зі слушною думкою засновниці та керівниці Наукової школи вітчизняного парламентаризму В. Гошовської, яка стверджує, що на сьогодні в політичній науці використовуються кілька взаємовиключних підходів до визначення сутності представницької влади [26, с. 14].

Відповідно до цього поняття «представницька влада» трактується як нерозривно пов'язана та конгруентна законодавчій (на підставі обґрунтування принципу поділу влади, де парламенту відводиться особлива роль); нетотожна законодавчій владі, оскільки це сума сукупності повноважень (які делеговані народом (або його частиною) своїм обраним представникам, об'єднаним у спеціальні колегіальні установи (парламенти, муніципальній раді) на визначений термін) і сукупності самих органів влади. Саме в такому контексті ми і будемо її розглядати й надалі.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Виникнення, сутність та зміст концепту демократії.
2. Афінська модель демократії.
3. Римська модель демократії (республіка).
4. Роль середньовічної Церкви у формуванні принципів представницького правління.
5. Класична ліберальна концепція демократії.
6. Плюралістична модель демократії.
7. Теорія поліархії Р. Даля як нова модель представницької демократії.
8. Концепції представництва на сучасному етапі демократичного розвитку.
9. Соціально-економічні та гуманітарні умови розвитку представницької демократії.
10. Політичні умови розвитку представницької демократії.

ЛЕКЦІЯ 2

Принципи, цінності та інститути представницької демократії

Навчальні питання

- 2.1. Ключові принципи і цінності представницької демократії та представницького правління
- 2.2. Інститути представницької демократії
- 2.3. Індекси та рейтинги демократії

2.1. Ключові принципи і цінності представницької демократії та представницького правління

Історично представницька демократія – продукт XX століття – асоціюється із суспільством, яке має низку взаємопов'язаних характеристик. Ключові з них такі:

- відносно високий рівень доходів та багатства на душу населення;
- зростання рівня доходів та багатства на душу населення впродовж тривалого часу;
- високий рівень якісної урбанізації;
- порівняно невелика (або така, що швидко скорочується) частка населення, зайнятого у сільському господарстві;
- різноманітність сфер професійної діяльності;
- високий рівень грамотності населення, у тому числі – кількість людей із вищою освітою;
- економічний лад, у якому виробництвом зайняті переважно автономні компанії (фірми), які орієнтуються у своїх рішеннях на національний та міжнародні ринки;
- порівняно високі показники традиційних індикаторів добробуту (кількість лікарів, лікарень на тисячу жителів, очікувана тривалість життя тощо).

Крім того, розвитку демократії сприяють поділ влади, впливу, авторитету та контролю між різними індивідами, групами, асоціаціями та організаціями, а також поява настанов і переконань, що формують ґрунт для розвитку демократичних ідей.

За останні два століття представницьке правління, безумовно, зазнало суттєвих змін, у тому числі таких очевидних, як поступове розширення виборчих прав та встановлення загального виборчого права. Однак незмінними при цьому залишаються умови, необхідні для ефективного функціонування представницької влади, а також ключові елементи представницького правління.

Такими умовами, згідно із Дж. Шумпетером, є:

- існування груп достатньої кваліфікації, членів яких можна обрати на найважливіші посади;
- обов'язок політичних органів приймати рішення, які народ може добре зрозуміти й висловити своє ставлення до них (як запорука легітимності та стабільності режиму);
- добре організована та підготовлена бюрократія з почуттям відповідальності, яка повинна рекрутуватися із середніх прошарків;
- демократичний самоконтроль, де демократичне обмеження сприяє усвідомленню того, що може принести користь суспільству, а що – не може [26, с. 20].

Водночас представництво, безумовно, включає в себе демократичні компоненти – насамперед можливість для всіх громадян вимагати наприкінці терміну повноважень звіту від своїх представників та відмовляти їм у підтримці у разі незадовільного виконання ними своїх обов'язків [59]. Ці елементи демократії є реальними та важливими. Разом з тим лише зазначеними елементами принцип представництва не обмежується. Представництво – це також влада еліт, які далеко не в усьому повинні слідувати побажанням своїх виборців. Отже, у представницькому правлінні поєднуються як демократичні, так і недемократичні компоненти. Саме тому, на думку Б. Манена, сьогодні представництво – це змішана форма правління, яка спирається на античну ідею змішаного устрою [59].

Серед загальних характеристик сучасної представницької демократії слід виділити такі:

- представництво суверенної влади народу не через безпосередню участь у прийнятті рішень, а через обрання представників (насамперед у законодавчі структури);
- використання механізмів партисипаторної та прямої демократії на загальнодержавному рівні тільки при розв'язанні найістотніших проблем;

• визнання як норми «строкатості» суспільного життя, протистояння та конфліктів різних груп інтересів;

- узаконеність опозиції та реальна конкурентність у боротьбі за владу;
- гарантії прав і свобод людини;
- широке громадянство і високий рівень участі населення в політиці;
- вільні ЗМІ («четверта влада»).

Основними цінностями сучасної представницької демократії при цьому є:

- громадянство і громадянськість;
- компетентність і відповідальність;
- свобода;
- конституція і конституціоналізм;
- свобода совісті та віротерпимість;
- свобода слова та вільні засоби масової інформації;
- громадська думка;
- людська гідність;
- моральна автономія;
- приватність, невтручання в особисте життя;
- громадянська асоціація;
- соціальний порядок.

Що стосується окремих механізмів (наприклад тих, що визначають спосіб обрання представників та прийняття публічних рішень), то вони залишилися незмінними та продовжують діяти в системах, які вважаються представницькими демократіями.

Ці незмінні елементи є принципами представницького правління, які являють собою конкретні інституціональні механізми, які були винайдені в конкретний історичний момент та які наявні з того часу у всіх формах правління, які вважаються представницькими [59]. Ідеться про чотири основоположні принципи:

1) ті, хто управляє, призначаються за допомогою регулярних виборів;

2) процес прийняття рішень владою зберігає певну незалежність від побажань електорату (інституціональні механізми представницького правління дають представникам певну незалежність від вподобань виборців);

3) ті, ким управляють, можуть висловлювати свої думки та політичні уподобання незалежно від тих, хто управляє (народ у цілому, як і будь-яка група інтересів, зберігає право озвучити власну думку чи незадоволення та у будь-який час вимагати відповідей у посадових осіб);

4) публічні рішення проходять обов'язкове випробування дебатами (жодна пропозиція не може стати публічним рішенням, якщо вона не отримала згоду більшості після випробування дебатами, при цьому саме згода більшості, а не дебати, встановлює закон. Разом з тим цей принцип має цікаву особливість – він не встановлює жодних обмежень на походження пропозицій чи проєктів, які обговорюються, отже, вони можуть походити звідки завгодно [59, р. 5]).

Також до принципів сучасної представницької демократії слід віднести:

- поділ влади;
- виборність органів публічної влади;
- плюралізм;
- гласність;
- рівність;
- незалежний контроль;
- домінування більшості.

Нарешті, основними функціями представницької демократії є такі:

1. Контроль діяльності виборних посадових осіб (очікується, що виборні посадові особи у межах представницької демократії діятимуть на користь свого округу; громадяни мають право змінити свого представника на виборах, у тому числі дострокових).

2. Збереження відносної простоти управління (через обраних представників рішення ухвалюються швидше та з меншими витратами – на відміну від прямої демократії).

3. Урахування позиції громадян із різних питань (у представницькій демократії люди можуть голосувати або не голосувати, висловлюючи свою позицію; водночас існує багато механізмів, за

допомогою яких громадяни можуть артикулювати свої очікування від обраних представників – від петицій до протестів).

4. Високий рівень уваги до місцевих, культурних та етнічних питань (за представницької демократії різні культурні, етнічні, релігійні або місцеві групи широко представлені на національному рівні; існує широка децентралізація на місцевому рівні).

5. Контроль дій уряду (виконавчої влади). У представницькій демократії останнє слово завжди залишається за громадянами, а не за урядом. Обрані представники можуть приймати рішення, які безпосередньо впливають на короткострокові питання, але саме громадяни контролюють реалізацію довгострокових пріоритетів.

6. Ефективне управління (представницька демократія працює з використанням системи стримування та противаг, що не дозволяє одній гілці влади отримати більше повноважень, ніж іншим; водночас це стимулює до ефективної роботи органи влади на різних рівнях системи публічного управління).

7. Представницька демократія забезпечує пряме представництво (кожному громадянину гарантована пряма участь у виборах влади, причому як пасивна, так і активна).

2.2. Інститути представницької демократії

Важлива роль у представницькому правлінні відводиться інститутам та організаціям. Згідно з класичним визначенням, інститути – це своєрідні «правила гри», тобто моделі взаємодії, які регулюють та обмежують відносини між індивідами. До інститутів належать офіційні правила, писані закони, формальні соціальні традиції, неформальні норми поведінки та спільні уявлення про світ, а також засоби впровадження всього цього в життя. Найчастіше інститути асоціюються у нас з обмеженнями на поведінку індивідів [11, с. 35].

Одним із ключових для представницької демократії є інститут виборів. Зазначимо, що саме ключовим, а не єдиним. Хоча А. Пшеворський вважав (і це достатньо усталений підхід у науковій літературі – тобто ми маємо справу з тенденцією отожднювати демократію з виборами), що країна вже вважається демократичною, якщо в ній проводяться вибори та відбулася хоча б одна зміна правлячих партій/партій [65].

Проте не слід забувати, що вибори дають різний результат у суспільстві з відкритою політичною конкуренцією та в суспільстві з обмеженням на політичну конкуренцію. Тобто інститут виборів сам собою ще не гарантує демократії. Щоб постало суспільство відкритого доступу із демократичними змаганнями за політичну владу, потрібні не тільки інститути й організації, а й відповідні уявлення та норми [11, с. 35]. Наприклад, в Аргентині, росії, Бразилії, Мексиці регулярно проводять вибори, але ці країни не є демократіями відкритого доступу (згідно з визначенням Д. Норта).

Більше того, навіть якщо у деяких зрілих природних державах відбуваються вибори та точиться міжпартійна конкуренція, часто їм бракує широкого спектру інститутів, які підтримують демократію відкритого доступу за допомогою механізмів, яких немає в природних державах [11, с. 168].

Зокрема, Р. Даль перелічив широке коло факторів, крім виборів, які обов'язкові для успішної представницької демократії. Так, на думку дослідника, громадяни повинні мати можливість:

- формулювати свої уподобання;
- висловлювати свої уподобання співгромадянам та уряду шляхом індивідуальних та колективних дій;
- мати рівне ставлення до своїх уподобань з боку уряду, тобто ставлення, яке виключає будь-яку дискримінацію на ґрунті змісту або джерел цих уподобань [7, с. 4].

При цьому наявність означених можливостей у громадян країни забезпечується з боку суспільних інститутів наданням як мінімум восьми гарантій, які пов'язані з трьома фундаментальними правами громадян. Цими гарантіями є:

- 1) свобода створення та вступу в організації;
- 2) свобода самовираження;
- 3) право виборчого голосу;
- 4) право на змагальність політичних лідерів за голоси виборців;
- 5) альтернативні джерела інформації;
- 6) право обрання на державні посади;

7) вільні та чесні вибори;

8) наявність інститутів регулювання політики уряду відповідно до результатів голосування та інших способів вираження уподобань громадян [7, с. 5].

Як бачимо, вибори – це лише одна із гарантій. Це навіть не умова, що, до речі, логічно, враховуючи численні проблеми з виборами навіть у розвинутих демократичних країнах світу. Більше того, Н. Урбінаті зазначає, що представницький принцип аж ніяк не зводиться виключно до того, щоб люди голосували за того чи іншого кандидата. Набагато важливіше, аби громадяни мали змогу озвучити свою позицію у перервах між виборами [47].

У цілому, щоб демократія запрацювала, потрібно, аби вибори були частиною інституційного та конкурентного середовища, яке робить політичну конкуренцію засобом поширення інформації та накладання обмежень на політиків. Вибори у природних державах зазвичай зовсім не виконують цих функцій або виконують їх неповноцінно. Тому представницька демократія в сенсі громадського контролю над урядом і чиновниками може ефективно функціонувати тільки в суспільствах відкритого доступу [11, с. 307].

На сьогодні у науковій та особливо публіцистичній літературі основні інституційні функції виборів найчастіше розглядають у контексті періодичного голосування, наслідки якого визначають розподіл сил у політичній системі, передусім – владних інститутах. Значною мірою це пов'язано з популярністю класичного визначення Й. Шумпетера, який стверджував, що вибори – це «такий політичний порядок прийняття рішень, у якому люди набувають владних повноважень шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців». Однак слід зазначити, що функції виборів не вичерпуються боротьбою за владу, оскільки демократія передбачає наявність у країні інститутів та свобод, які забезпечують відносну рівність умов для участі у виборах. Виходячи з цього погоджуємося з А. Пшеворським, який зазначає, що «для проведення виборів потрібне щось більше за вибори».

Водночас ключова роль виборів полягає в тому, що вони є головним каналом комунікації влади та суспільства у сфері політичного. Без виборів така комунікація можлива лише там, де сакральність влади є безсумнівною, наприклад у теократичних режимах, абсолютній монархії або жорсткій диктатурі.

Сьогодні принцип представництва, тобто делегування повноважень, множинності владних інститутів та поділу влади є основоположним і розуміється передусім як ключова функція виборів. Також дослідники виділяють такі елементи представницької демократії:

- виборність виконавчої влади (всенародно чи за допомогою всенародно обраного парламенту);
- виборність парламенту;
- наявність більше ніж однієї партії;
- можливість зміни влади;
- досвід мирного усунення тих, хто править, за допомогою виборів.

Інші дослідники доповнюють цей набір такими якісними характеристиками:

- верховенство права;
- громадянські свободи (насамперед свобода самовираження);
- інклюзивний характер активного виборчого права;
- наявність альтернативних та незалежних джерел інформації.

Водночас конкурентність та змінність влади за допомогою виборів – відносно нове явище. Ця функція виборів не є універсальною, але саме вона породжує інституційно оформлену демократію. У свою чергу, роль та місце інституту виборів визначається функціями, які вони відіграють у політичній системі суспільства.

1. Артикуляція, агрегація та представництво інтересів різних соціальних верств та груп. Вибори є каналом трансляції групових інтересів у суспільстві. Під час виборів виборці вирішують, які політичні сили здатні адекватно відобразити та втілити в життя їхні ключові сподівання, запити та очікування.

2. Забезпечення можливості зміни влади (або еліт у цілому) мирним шляхом із подальшою легітимацією влади, адже тільки та влада, яка обрана народом шляхом демократично організованих виборів, є легітимною.

3. Формування органів державної влади та процедура відбору політичних діячів. У результаті виборів право зайняти місце в представницькому органі або державну посаду отримують лише окремі претенденти, інші, як правило, повинні чекати на нові вибори або взагалі відмовитися від претензій на професійну політичну діяльність.

4. Функція контролю. Під час виборів громадяни оцінюють результати діяльності посадової особи, свого депутата або представницького органу влади в цілому, які отримали від них свій мандат на попередніх виборах. Якщо ця оцінка позитивна, то їх знову обирають, якщо ні – віддають свої голоси за іншого претендента. Також відбувається конституювання ефективної опозиції та її підготовка до виконання функцій політичного керівництва. Ефективність опозиції передбачає виконання нею функцій критики та контролю за урядом, а також здатність до вироблення альтернативної політики.

5. Мирне урегулювання конфліктів між політичними силами та їх лідерами, які претендують на владу (фактично за допомогою виборів відбувається переведення політичних конфліктів у русло їхнього інституалізованого мирного врегулювання).

6. Рекрутування політичної еліти. Вибори – важливий механізм формування та оновлення політичної еліти. Вони дають змогу громадянам особисто та безпосередньо визначати, хто саме гідний здійснювати владні повноваження. У результаті виборів оновлюється склад правлячої та опозиційної еліт, змінюється політична вага партій та їхніх представників.

7. Соціальний барометр політичного життя. Підсумки виборів дають відповідь на питання щодо рівня впливу різних політичних сил, виявляють справжнє ставлення громадян до правлячої еліти та опозиції, урядової політики тощо.

8. Інституалізація політичної участі громадян. Голосування під час виборів є найважливішою інституційною формою політичної участі громадян.

9. Політична соціалізація та мобілізація громадян. Під час виборчої кампанії громадяни формують свої політичні переконання, долучаються до конституційних, законодавчо встановлених форм політичної участі та взаємодії, усвідомлюють свою громадянську відповідальність. Як зазначає М. Едельман, «голосування – це єдина для більшості громадян форма участі в управлінні країною, адже вибори дають людям можливість відчувати причетність». У свою чергу, Д. Растоу зазначав, що «народ не може приймати рішення, поки не вирішено, хто складає цей народ». Таким чином, голосування за спільного (єдиного) для всіх правителя або представницький інститут символізує належність людей до однієї системи.

Політичні вибори вважаються демократичними за умови дотримання таких загальних принципів:

- відкрито заявлені демократичні права і свободи, особливо ті, які безпосередньо пов'язані з формуванням і вираженням волі народу;
- загальний характер голосування;
- проведення виборів на періодичній основі;
- нейтральність органу, який здійснює їх організацію та проведення;
- процедура, яка гарантує той факт, що голоси подаватимуться вільно і чесно будуть пораховані, оскільки наявна незалежна система контролю, яка гарантує чесний характер процесу.

Це загальні засади, характерні для демократичних держав. Водночас є й мінімальні умови для проведення демократичних виборів. Зокрема, вони повинні:

- проводитися у такій системі, де активне та пасивне виборчі права повністю забезпечені;
- проходити в таких умовах, де дотримані права всіх громадян на участь (свобода слова, зборів тощо);
- повинні проводитися регулярно та періодично, відповідно до тих термінів та умов, які визначені в конституції або законодавчих актах про вибори;
- установа, яка займається організацією виборів, має діяти незалежно від інших гілок державної влади, особливо виконавчої, і бути абсолютно нейтральною.

В Україні вибори здійснюються на засадах:

- 1) гарантії реалізації виборчих прав громадян, визначених Конституцією України та Виборчим кодексом України;
- 2) дотримання основних принципів виборчого права, визначених Конституцією України та Виборчим кодексом України;
- 3) законності та заборони протиправного втручання будь-кого у виборчий процес;
- 4) політичного плюралізму та багатопартійності;
- 5) публічності і відкритості виборчого процесу, усіх його процедур з урахуванням обмежень, установлених законом, належного інформування виборців та інших суб'єктів виборчого процесу;

6) свободи передвиборної агітації, рівного доступу всіх кандидатів і суб'єктів їх висунання на відповідних виборах до засобів масової інформації незалежно від їх форми власності, крім засобів масової інформації, засновниками яких є партії (організації партій);

7) неупередженості органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб до кандидатів, партій.

Проведення виборів до органів державної влади завжди пов'язано з особливого виду діями, які здійснюють державні органи, політичні партії, громадські організації, виборці.

Так, терміном «виборчий процес» прийнято позначати все різноманіття подій, що ініціюються та здійснюються у зв'язку з виборами. Це категорія, за допомогою якої дається узагальнена характеристика всього комплексу подій, пов'язаних із виборами.

В Україні виборчий процес – це здійснення суб'єктами, визначеними Виборчим кодексом України, виборчих процедур, пов'язаних із підготовкою та проведенням відповідних виборів, установленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів.. Виборчий процес є безперервним та не може бути скасованим, зупиненим або перенесеним.

Суб'єктами виборчого процесу є:

1. Суб'єкт виборчого процесу відповідних виборів:

1) виборець, який має право голосу на відповідних виборах;

2) виборча комісія, уповноважена здійснювати підготовку і проведення відповідних виборів;

3) партія (організація партії), яка висунула кандидатів на відповідних виборах;

4) кандидат, зареєстрований для участі у відповідних виборах у порядку, встановленому Виборчим кодексом України;

5) офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу або від громадської організації, зареєстрований у порядку, встановленому Виборчим кодексом України.

2. Кандидат, реєстрація якого скасована з підстав і в порядку, встановлених Виборчим кодексом України, втрачає статус кандидата на відповідних виборах з дня, наступного за днем закінчення строку оскарження такого рішення, або, у разі оскарження, з дня, наступного за днем набрання законної сили відповідним рішенням суду.

3. Партія (організація партії), якій відмовлено в реєстрації всіх висунутих нею кандидатів або у якій скасовано реєстрацію всіх висунутих нею кандидатів на відповідних виборах з підстав і в порядку, встановлених Виборчим кодексом України, втрачає статус суб'єкта виборчого процесу відповідних виборів з дня, наступного за днем закінчення строку оскарження рішення про відмову в реєстрації (скасування реєстрації) усього списку або останнього кандидата зі списку або, у разі оскарження, з дня, наступного за днем набрання законної сили відповідним рішенням суду.

4. Дільничні виборчі комісії одночасно є суб'єктами всіх виборчих процесів, в організації і проведенні яких вони беруть участь.

Також у виборчому процесі прийнято розрізняти виборчу процедуру та виборчу кампанію.

Виборча процедура – це сукупність передбачених законодавством заходів щодо організації підготовки та проведення виборів, які здійснює держава. Заходи виборчої процедури називають також стадіями виборчого процесу.

Як правило, виборчий процес включає такі етапи:

1) висунання кандидатів у депутати;

2) утворення виборчих комісій (крім Центральної виборчої комісії);

3) реєстрація кандидатів у депутати;

4) проведення передвиборчої агітації;

5) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;

6) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;

7) голосування;

8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування;

9) установлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення;

10) припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій.

У свою чергу, виборчий процес з виборів Президента України включає такі етапи:

1) висунання та реєстрація кандидатів на пост Президента України;

- 2) утворення окружних та дільничних виборчих комісій;
- 3) проведення передвиборчої агітації;
- 4) утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;
- 5) складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;
- 6) голосування у день виборів Президента України;
- 7) підрахунок голосів виборців, установлення підсумків голосування і результатів голосування у день виборів Президента України та їх офіційне оголошення.

У свою чергу, виборча кампанія – це дії всіх суб'єктів виборів, які проводяться у встановлений для цього законом період часу. Цей термін застосовується як для позначення виборчого процесу загалом – від призначення виборів до визначення їх результатів, – так і позначення окремих його стадій.

У процесі виборів виникають різні відносини між державними органами, громадськими організаціями та громадянами. Сукупність суспільних відносин, що складаються у зв'язку з участю громадян у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, утворює певну цілісність. У кожній країні частина суспільних відносин, що виникають у процесі виборів, регулюється законодавством – виборчим правом. Інша ж частина з цих відносин регулюється статутами політичних партій та громадських об'єднань, звичаями та традиціями, принципами моралі й етики.

Нарешті, порядок підготовки та проведення виборів до представницьких органів влади та обрання посадових осіб держави, закріплений у юридичних нормах, а також практикою діяльності державних установ, громадських організацій і громадян, що склалася, прийнято називати виборчою системою.

У цілому виборча система – це сукупність законів, що забезпечують певний тип організації влади, участь суспільства у формуванні державних представницьких законодавчих судових виконавчих органів, вираження волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визначення результатів виборів легітимними. Як правило, розрізняють такі виборчі системи: мажоритарна, пропорційна, змішана.

Пропорційна виборча система передбачає визначення результатів виборів шляхом розподілу депутатських мандатів між політичними партіями, виборчими блоками політичних партій пропорційно кількості голосів виборців, зібраних кожною (кожним) з них у межах виборчого округу. За мажоритарної виборчої системи депутатські мандати (один або декілька) від виборчого округу отримують кандидати, які здобули встановлену законом більшість голосів. У свою чергу, змішані виборчі системи поєднують мажоритарну та пропорційну складові.

В Україні представницьким органом, уповноваженим приймати загальнообов'язкові в межах усієї держави рішення (закони), є Верховна Рада України. Конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Водночас вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом. Вибори є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Відповідно до Конституції в Україні проводяться такі типи виборів:

- 1) вибори Президента України;
- 2) вибори народних депутатів України;
- 3) місцеві вибори:
 - а) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
 - б) вибори депутатів сільської, селищної, міської ради;
 - в) вибори сільського, селищного, міського голови;
 - г) вибори депутатів районної ради;
 - г) вибори депутатів обласної ради;
 - д) вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради).

Також зазначається, що вибори Президента України та вибори народних депутатів України є загальнодержавними виборами. Загальнодержавні та місцеві вибори можуть бути черговими або позачерговими. Чергові місцеві вибори проводяться одночасно на всій території України, за винятком обмежень, установлених законом. Позачергові місцеві вибори проводяться у разі дострокового припинення повноважень окремих органів місцевого самоврядування та/або сільських, селищних, міських голів.

Загальнодержавні вибори можуть проводитися одночасно з місцевим референдумом, позачерговими, повторними, проміжними, першими, додатковими місцевими виборами. Чергові та позачергові

загальнодержавні вибори не можуть проводитися одночасно із всеукраїнським референдумом, іншими черговими чи позачерговими загальнодержавними виборами, черговими місцевими виборами.

У цілому для сучасної України *вибори* – необхідний елемент народовладдя. Держава гарантує свободу волевиявлення громадян шляхом захисту демократичних принципів та норм вітчизняного і міжнародного виборчого права. Зокрема, виборчі права громадян України – це гарантовані Конституцією України та Виборчим кодексом України їхні права на участь у виборах, які проводяться в Україні.

Основні виборчі права громадян України включають:

- 1) право вільно обирати (право голосу на виборах);
- 2) право бути обраним.

Громадяни України мають також інші права на участь у виборчому процесі, пов'язані з їхніми основними виборчими правами. При цьому виборчі права громадян України здійснюються в обсязі і порядку, передбачених виборчим законодавством.

Слід зазначити, що одним із головних викликів, з яким стикається представницьке правління на сучасному етапі глобалізації, є криза легітимності. Передусім вона проявляється в тому, що явка на виборах різних рівнів стабільно зменшується (достатньо високий середній показник по країнам обумовлений наявністю кількох демократичних країн, які демонструють надвисоку явку – Швейцарія, Бельгія, Німеччина).

Так, в Україні за роки Незалежності відбулося сім президентських перегонів, вісім парламентських кампаній та сім всеукраїнських передвиборчих кампаній до органів місцевого самоврядування. Однак явка на загальнонаціональних виборах в Україні постійно знижувалася (див. табл. 1).

Таблиця 1. Частка виборців, які брали участь у президентських, парламентських та місцевих виборах в Україні, 1991–2020 роках (%) [39]

Президентські вибори	1991	1994	1999	2004	2010	2014	2019	
% зареєстрованих виборців	84,9	68	73	74/80,5	68	59	61,4	
Парламентські вибори	1994	1998	2002	2006	2007	2012	2014	2019
% зареєстрованих виборців	75,6	71,2	65,2	67,6	62	57,5	51,9	49,8
Місцеві вибори	1994	1998	2002	2006	2010	2015	2020	
% зареєстрованих виборців	75,6	70,8	69,3	67,6	48,7	46,6	36,9	

При цьому участь у виборах в Україні вже давно перетворилася на «фасадну демократію»: усі президенти, обрані прямим голосуванням, тією чи іншою мірою виконували роль посередників або арбітрів у відносинах між основними олігархічними групами, а Верховна Рада України виступала місцем для лобіювання інтересів цих груп [19, с. 37]. Зрозуміло, що це також негативно впливало на бажання виборців приходити на виборчі дільниці, оскільки в суспільстві поступово наростала соціальна та політична апатія, викликана певною негативною «запрограмованістю» результатів виборів (зокрема, поширеною є думка про те, що кожен новий уряд або парламент апіорі є гіршим за попередній).

Серед заможних демократичних країн (так звані країни ОЕСР) одна з найнижчих явок на виборах різного рівня спостерігається у США. Наприклад, в Австралії середня явка становить 93 % (через її обов'язковість), у Бельгії – 89 %, у демократичних країнах Європи та Східної Азії – від 58 % до 80 %. Явка ж на виборах у США під час загальнонаціональних виборів у середньому становить 60 % на президентських та 40 % на проміжних виборах до Конгресу [6, с. 337].

Серед причин, чому зареєстровані виборці не голосують, найчастіше називають такі: не довіряють уряду, не вірять у саму процедуру голосування взагалі або не цікавляться політикою. Крім того, частина американців із правом голосу не можуть цього зробити, оскільки не зареєстровані (реєстрація відіграє ключову роль у процесі волевиявлення у США).

Слід також зазначити, що вибори як форму представницької демократії (зокрема в Україні) значною мірою спотворюють та дискредитують різноманітні форми порушення виборчого законодавства – підкуп виборців, фальсифікація бюлетенів, адміністративний тиск виконавчої гілки влади, багаторазове голосування, утиски ЗМІ тощо [22, с. 233].

На низьку явку накладається криза політичних партій – традиційних інструментів політичної участі. Так, в Україні впродовж 1990-х – 1 січня 2020 року. Міністерством юстиції було зареєстровано 436 політичних партій («реєстраційним піком» став 2015 рік, коли зареєстрували 79 політичних сил) [16, с. 6]. Однак практично всі з представлених партій або існували виключно на папері, або є політичними надбудовами фінансово-політичних (олігархічних) груп. При цьому важко не погодитися

з Г. Зеленько, яка стверджує, що «обійти правила, нав'язані фінансово-промисловими групами, практично неможливо через специфіку виборчого процесу. У цій конкуренції партії або змушені грати за правилами, які нав'язуються фінансово-промисловими групами, або ж їх шанси перейти у вищу лігу зводяться практично до нуля» [24, с. 159].

У цілому політичні партії в Україні «не стільки репрезентують окремі суспільні прошарки, скільки є формою організації публічного функціонування і легітимації окремих груп політичної, бюрократичної та бізнесової еліт. Вони щонайменше розглядаються як раціональний механізм входження у парламент і, у формі фракції, – ведення лобістської діяльності. Під впливом фінансово-політичних груп відбулася девальвація ідеологічних цінностей, на перший план висуваються фінансові, інформаційні та адміністративні ресурси» [8, с. 8–9].

Це пов'язано з тим, що доступ до владних, бюджетних, фінансових та інформаційних ресурсів нових політичних партій, створених за безпосередньою участю фінансово-політичних груп, виявився з політичної точки зору більш значущим, ніж чітка ідеологічна ідентифікація як окремого політика, так і політичної сили загалом. Партії в модифікованому великим капіталом вигляді виявилися цілком придатними для обслуговування вузькогрупових і приватних інтересів, і, що головне – лобістської діяльності [8, с. 8].

Однак зазначимо, що тенденція до «олігархізації» політичних партій характерна практично для всіх розвинутих демократичних країн світу. Політичні партії поступово втрачають свої позиції як представницькі інститути – через політичну корупцію, внутрішньопартійну бюрократію, а також стрімке збільшення різноманітних інтересів у суспільстві – відповідно, партії просто «фізично» не здатні стати їх виразниками. Крім того, згідно з соціологією політичних партій в умовах демократії, розроблений Р. Міхельсом, будь-якій організації, у тому числі політичній партії, притаманна схильність до олігархії та наявність аристократичних рис. У результаті кожна партія складається з меншості тих, хто управляє, та більшості тих, ким управляють [60].

При цьому тенденція до «олігархізації» політичних партій найбільш яскраво проявляється в тих країнах, де функціонує пропорційна виборча система, адже кандидати, що обираються за партійними списками, виборюють насамперед місце в списку, яким розпоряджається партійний апарат, а не голоси виборців. Тобто за умови пропорційної виборчої системи партія стає єдиним виборчим округом [64, р. 307].

З іншого боку, в Україні місце в списку, як правило, визначається фінансовими можливостями кандидата або його наближеністю до тієї чи іншої фінансово-політичної групи, здатністю вдало лобіювати її інтереси. Професійні якості, моральний образ кандидата не мають фактично жодного значення (достатньо згадати наявність у парламенті народних депутатів, які мають судимості). Виходячи з цього «олігархізація» українських партій була закладена в них із самого початку, відповідно вони перетворилися на інструмент легалізації форм та методів окремих груп та осіб.

Показовою є ситуація з політичними партіями у США. З одного боку, Конституція США 1787 року була «конституцією проти партій» і передбачала, що баланс влади впливатиме з її положень, а не політичної конкуренції. Це пов'язано з тим, що «такі неформальні сили в політиці, як громадські настрої, діяльність опозиції та інституціоналізація партійних структур, які сьогодні ми вважаємо життєво важливими для демократії, батькам-засновникам здавалися надто слабкими підставами, надто незадовільними заміниками чітко прописаних конституційних застережень... Тому систему стримувань для влади слід було вбудувати в саму конституційну структуру. Їх, а тим паче людей, яких їм належало переконати, не вдовольняли надії на виникнення таких стримувань у політичному процесі» [53, р. 50].

Крім того, хоча батьки-засновники США і боялися тиранії монархів, але страшилися і того, що Д. Адамс називав «тиранією більшості», а Дж. Медісон – «непереборною силою упередженої та зарозумілої більшості». Тобто засновники вірили в народ більше, ніж у самопроголошену олігархію, але вірили і в особисті права більше, ніж у самоуправління спільнот [40, с. 39]. На думку сучасних американських дослідників, вони справедливо сумніваються в цінності абсолютної влади більшості, адже остання може неправильно тлумачити ідею захисту прав. Тим більше, що ніщо не свідчить про те, що демократична більшість представляє найбільше благо, оскільки це завжди змагання інтересів [40, с. 39].

З іншого боку, американська політична система від початку базувалася на широкому застосуванні процедури виборів. Однак попри те, що за допомогою виборів формувалася і федеральний уряд, відповідальність за їх проведення несли штати та місцеве самоуправління відповідно до правил, установлених владою штатів. Тому саме штати та влада штатів були аренами, на яких ухвалювали рішення про створення економічних привілеїв та встановлювалися зв'язки цих привілеїв з політичним життям, зокрема з демократичними виборами [11, с. 269]. Ситуація змінилася лише в 1965 році, після ухвалення

Закону про виборчі права, згідно з яким федеральний уряд ставав головним регулятором виборчих процедур. До цього часу окремі штати (на Півдні країни) організовували вибори на власний розсуд, створюючи перепони для участі у них певних груп населення – передусім афроамериканців [11, с. 269].

Подібна дихотомія у функціонуванні політичних партій (яка одночасно обмежувала та розширювала партійні права) позначилася на специфіці їх функціонування та партійної діяльності як такої. Сьогодні дві головні партії США – Демократична та Республіканська – є передусім електоральними (клієнтелістськими) машинами, головна мета яких полягає в збиранні голосів виборців. Питання ж, пов'язані з безпосереднім представництвом, при цьому відходять на другий план. Зазначені тенденції, на думку Ф. Фукуями, поступово перетворюють США на державу «судів та партій». Дослідник не безпідставно вважає, що суди разом із законотворцями узурпували багато функцій, властивих виконавчій владі. Відповідно робота уряду є некогерентною та неефективною, адже суди сповільнюють ухвалення рішень, непослідовно застосовують право тощо [38, с. 446].

У свою чергу, «паралельною узурпацією займається і Конгрес. Групи інтересів, які не мають уже можливості безпосередньо корумпувати законодавчі органи через хабарництво або утримання клієнтелістських машин, знайшли нові, абсолютно законні способи захоплення та контролю законодавців. Передусім ідеться про маніпулювання бюджетом на власну користь. Усе це призвело до кризи представництва, за якої громадяни відчують, що начебто демократично обраний ними уряд більше не відображає їхніх інтересів, а перебуває під контролем різних тіньових еліт» [38, с. 446].

Разом з тим, оскільки представницьке правління та його ключові інститути є достатньо гнучкою системою, адаптивною та стійкою до зовнішніх впливів, воно здатне протистояти зазначеним негативним тенденціям, передусім шляхом імплементації нових форм неінституціолізованої політичної участі громадян у діяльність представницьких органів влади, поглиблення професіоналізації представницького правління тощо.

2.3. Індекси та рейтинги демократії

Упродовж трьох з половиною десятиліть, від 1974 року до початку 2000-х, політичні права та свободи, а разом з ними демократія зміцнювалися (так, до 2010 року кількість демократій у всьому світі зросла з 35 до 120, тобто демократіями за цей період стали близько 60 % країн світу, що дало підстави дослідникам говорити про «третю хвилю демократизації»). Однак у цілому ось уже вісімнадцять років поспіль, до 2024 року, вони занепадають (зокрема, згідно з дослідженнями «Freedom House»). Цей процес називають демократичною рецесією або навіть депресією [37, с. 8].

Відстежувати цю динаміку – як і в цілому розуміти процеси, що відбуваються в країні, – допомагають універсальні індекси демократизації, розроблені авторитетними міжнародними організаціями. Слід погодитися з вітчизняними дослідниками, які зазначають, що, хоча такі індекси є доволі технологічними і багато в чому не враховують різні аспекти процесів демократизації, однак дають можливість у порівняльному контексті уявити, на якому відрізку шляху, порівняно з іншими країнами і сама зі собою, перебуває держава [17, с. 7].

Індекс демократії – це глобальне дослідження рейтингу країн світу за ключовими демократичними показниками та своєрідний зріз соціального і політико-економічного рівня розвитку держави, стану розвитку в ній громадянського суспільства, а також її міжнародно-політичного статусу в світі загалом. Водночас рівень динаміки розвитку політичних прав і свобод дає змогу визначити й міжнародний імідж держави, від якого залежить її бізнесова, інвестиційна, туристична привабливість тощо [17, с. 7].

Основою методики визначення індексу демократії на глобальному, регіональному та локальному рівнях є постійний моніторинг стану як української, так і світової демократії, що здійснюється на рівні цільових мозкових (аналітичних) центрів (*think tanks*) та дослідницьких приватних компаній, корпорацій, організацій і груп.

Одна з найбільш авторитетних компаній, що займається вивченням і рейтингуванням стану світової демократії, є британська компанія «The Economist Intelligence Unit», яка проводить аналітичне дослідження індексу демократії з 2006 року з щорічною публікацією відповідного рейтингу країн за рівнем розвитку демократії в періодичному виданні «The Economist» [17, с. 8].

Визначення показника індексу демократії відбувається на основі анкетування та шляхом аналізу результатів відповідей на 60 інтегрованих запитань, кожне з яких має кілька варіантів відповіді. Під час складання класифікації враховуються 60 ключових показників, згрупованих у п'ять основних

категорій: виборчий процес і плюралізм, діяльність уряду, політична ангажованість (участь) населення, політична культура, громадянські свободи.

Шкала оцінювання індексу демократії цієї компанії є десятибальною: якщо індекс демократії становить 8–10 балів, то така країна є повноцінною демократією; за результату 6–7,9 балів демократія вважається неповною; 4–5,9 балів – перехідний (гібридний) режим; менше 4 балів – країна з авторитарним режимом.

Ще один рейтинг («Freedom in the World») регулярно складає міжнародна некомерційна правозахисна організація «Freedom House» (фінансована США). З 2014 року вона оцінює світову демократію за стобальною шкалою індексу (політичні права – 1–40 балів та громадянські свободи – 1–60 балів). Також ця організація з 1995 року видає щорічну доповідь «Nations in Transit», яка присвячена аналізу демократичного розвитку 29 постсоціалістичних країн, які прийнято відносити до транзитивних демократій.

Вагомими для дослідження індексу демократії є також аналітичні дослідження міжнародної організації «Transparency International», яка зосереджується на стані корупції, оскільки рівень останньої відображає рівень розвитку демократії та сприяє формуванню індексу демократії в окремо взятій країні та світі загалом (організація досліджує й питання так званої глобальної корупції).

У контексті рейтингів демократії стан та основні тенденції функціонування інститутів представницької влади в Україні не можна назвати стабільними, оскільки впродовж усього періоду існування країни як незалежної й суверенної держави, її політична система характеризується впливом значних дестабілізуючих чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, внаслідок чого порушуються баланс взаємодії інститутів представницької влади. Особливо загострилася проблема функціонування інститутів представницької влади у 2022 році після розгортання Росією активних бойових дій на значній території України та внаслідок тимчасової анексії країною-агресором значних українських територій.

Аналогічні тенденції прослідковуються й у площині проведення емпіричних оцінювань особливостей функціонування інститутів представницької влади в Україні в умовах війни. Однак, попри значні труднощі, міжнародною спільнотою докладено значні зусилля для визначення основних показників, на підставі яких можна говорити про стан та основні тенденції функціонування інститутів представницької влади.

Оцінюючи тенденції України щодо зміни індексу демократії у 2019–2022 рр. та порівняння її значень із показниками окремих країн Європи (рис. 1) вдається виявити, що в Україні впродовж усього аналізованого періоду спостерігається демократія гібридного режиму, оскільки значення індексу демократії у 2019 р. зафіксовано на рівні 5,9 бала, у 2020 р. – на рівні 5,81 бала, у 2021 р. – 5,57 бала та у 2022 р. – 5,81 бала. Така ситуація свідчить про наявність значних проблем функціонування інститутів представницької влади, про низький рівень реалізації принципів демократії та про зростаючі тенденції щодо юридичного нігілізму.

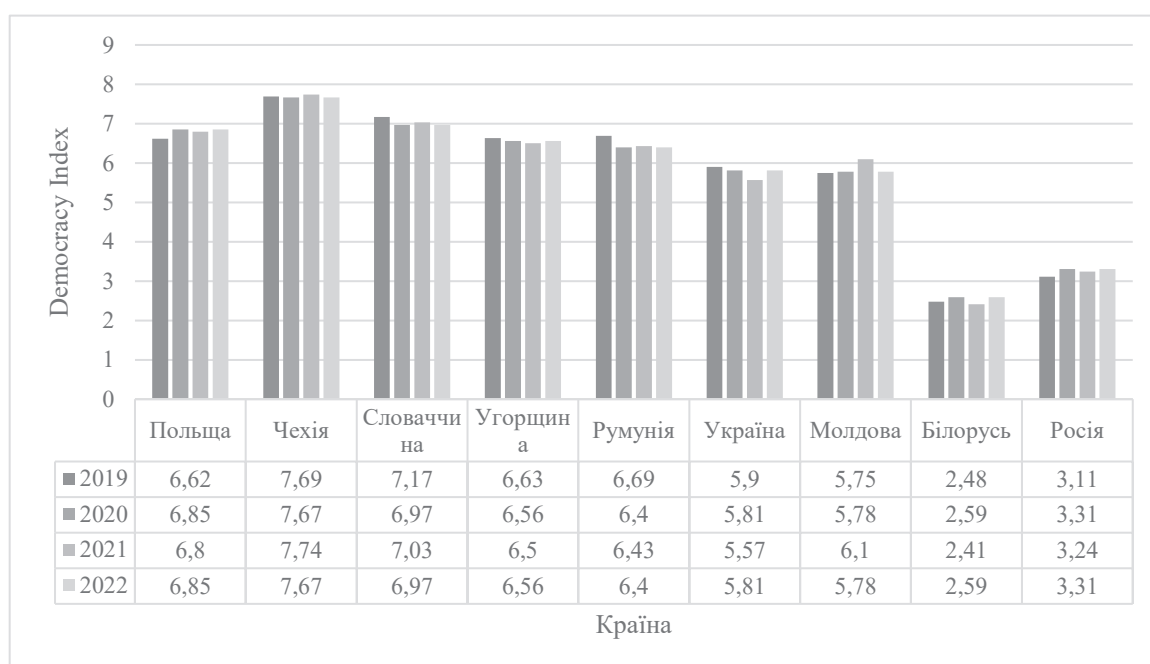

Рис. 1. Динаміка індексу демократії в Україні та в окремих країнах Європи у 2019–2022 рр.
Розраховано за: Democracy Index, 2019–2022

Водночас проведені дослідження індексу демократії в окремих країнах Європи дають змогу виявити неоднозначність щодо забезпечення демократичних засад функціонування інститутів представницької влади. Зокрема, вдалося виявити, що країни, які мають належність до Європейського Союзу (Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина та Румунія), мають значно вищі показники індексу демократії та спроможні забезпечити вищі стандарти й умови функціонування інститутів представницької влади. Натомість, країни, що розвиваються (Молдова, Росія та Білорусь), стикаються із значними дестабілізуючими чинниками демократичного розвитку та не спроможні досягнути мінімальних європейських стандартів її забезпечення. Варто зауважити, що такі країни, як Білорусь та росія позиціонують авторитарний режим, а демократичні принципи функціонування інститутів представницької влади, фактично, повністю нівелюються.

Іншим, не менш важливим показником, який використовується для дослідження стану й тенденцій функціонування інститутів представницької влади, є індекс державної нестабільності, що показує ефективність діяльності органів державної влади, ступінь уразливості інститутів представницької влади до ризиків і загроз сучасності, до конфліктів та ризиків можливого розпаду держави. Зауважимо, що в умовах воєнного протистояння України збройній агресії російської федерації цей показник є надзвичайно важливим, адже дає змогу оцінити можливості втрати державного суверенітету та ролі в його збереженні інститутів представницької влади. Крім того, індекс державної нестабільності дає підстави для проведення оцінок стану безпекового середовища, легітимності органів державної влади, якості надання послуг громадськості органами публічної влади, верховенства права та рівень захисту прав людини і громадянина.

Одержані результати дослідження України та інших країн Європи за індексом державної нестабільності у 2019–2022 рр. (рис. 2) свідчать про критичні значення аналізованого показника в країнах транзитивного типу, зокрема:

- в Україні (ІДН: 68,6–71,0);
- у Молдові (ІДН: 64,5–67,1);
- у Білорусі (ІДН: 67,8–68,2);
- у росії (ІДН: 72,5–74,7).

Що стосується країн Європейського Союзу, то тут спостерігаються значно нижчі значення індексу державної нестабільності:

- у Польщі (ІДН: 41,0–43,1);
- у Чехії (ІДН: 35,7–39,3);
- у Словаччині (ІДН: 38,2–40,5);
- в Угорщині (ІДН: 47,6–51,1);
- в Румунії (ІДН: 46,7–51,0).

Це засвідчує значні відмінності функціонування інститутів представницької влади в країнах Європейського Союзу та в країнах, що прагнуть інтегруватися до європейського простору.

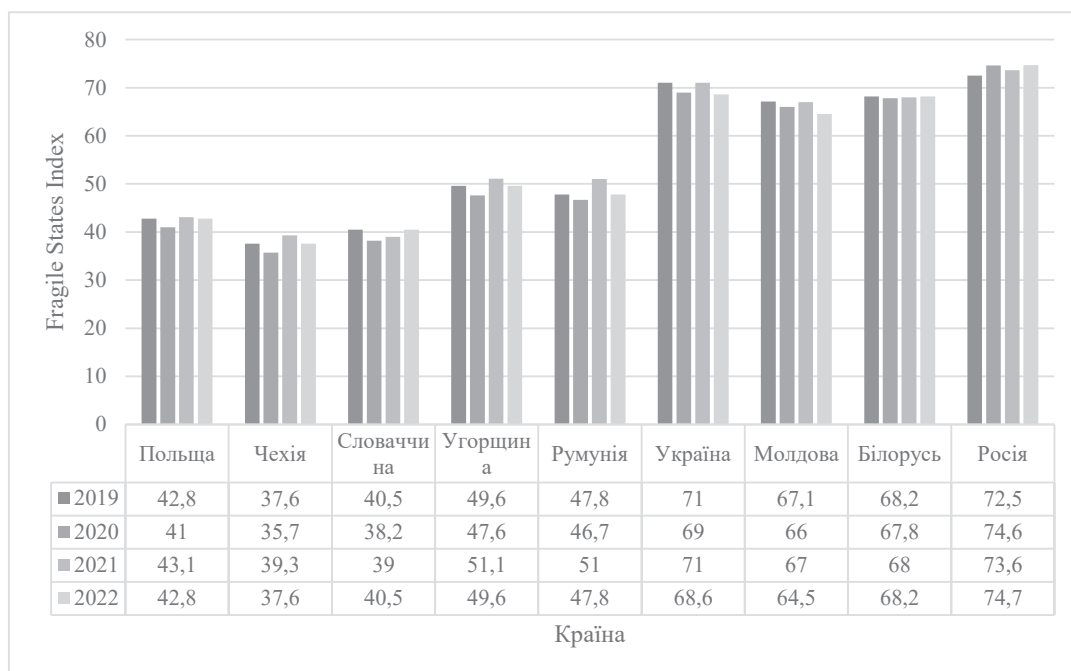

Рис. 2. Динаміка індексу державної нестабільності в Україні та в окремих країнах Європи у 2019–2022 рр.

Розраховано за: Fragile States Index, 2019–2022

Очевидно, що зростання показників індексу державної нестабільності свідчить про поглиблення кризових ситуацій у державі та про підвищення рівня її уразливості до конфліктів, у тому числі й військового характеру, що зараз спостерігається в Україні, Молдові, Білорусі та росії. Водночас перспективи розвитку демократії в Україні та, частково, Молдові, не викликають жодних сумнівів – на відміну від авторитарних держав, якими є росія та Білорусь.

У цілому за весь час після відновлення незалежності у 1991 році Україна в рейтингах світової демократії переважно перебувала в статусі «серединної держави», стабільно посідаючи 80–90-ті місця зі 180 держав світу. Об’єктивним фактором уповільнення поступу України до повноцінної демократії на сьогодні є російська агресія, спрямована на політичну та економічну дестабілізацію Української держави, а також повну ліквідацію її суверенітету.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Основні характеристики представницької демократії.
2. Ключові цінності представницької демократії.
3. Принципи та особливості представницького правління.
4. Умови, необхідні для ефективного функціонування представницької влади.
5. Ключові елементи представницького правління.
6. Інститути представницької демократії: проблеми та перспективи функціонування.
7. Вибори як ключовий інститут представницької демократії.
8. Політичні партії як актори представницької демократії.
9. Україна у світових рейтингах демократії.
10. Напрями демократизації України: проблеми та перспективи.

ЧАСТИНА 2

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

ЛЕКЦІЯ 3

Проблеми розвитку представницької демократії в контексті сучасних глобалізаційних викликів

Навчальні питання

- 3.1. Рівень довіри до основних інститутів представницької демократії: основні тенденції
- 3.2. Популізм як ключовий виклик представницькій демократії.
- 3.3. Проблеми ефективності представницьких органів влади та публічної політики

3.1. Рівень довіри до основних інститутів представницької демократії: основні тенденції

Представницьке правління – як і представницька демократія в цілому – останнім часом опинилися перед серйозними викликами, які мають не стільки національний, скільки глобальний характер. Попри те, що вплив глобалізації на політичні системи різних держав світу не є однозначним за результатами (тим більше, що політичні системи серед інших соціальних систем найбільш адаптовані до будь-яких внутрішніх і зовнішніх впливів [26, с. 43]), ми можемо визначити ключові проблеми представницького правління, властиві як «старим», так і «новим» демократіям.

По-перше, упродовж останніх двадцяти років політологи та соціологи фіксують стійке зниження рівня довіри з боку громадян до політичних лідерів та інститутів у демократичних суспільствах, що знаходить відображення у поширенні таких явищ, як низька явка на виборах та загальний електоральний абсентеїзм. Дослідники пов'язують це з низкою факторів, ключовими серед яких є розквіт індивідуалізму, концентрація на особистому житті, занепад політичної волі, а також збільшення прірви між правлячою елітою та масами [66, р. 2].

По-друге, представницьке правління у демократичних країнах завжди базувалося на стійкій довірі між виборцями та політичними партіями. При цьому виборці не лише підтримували конкретну партію, а й ототожнювали себе з нею. Однак зараз ситуація змінилася: виборці не лише регулярно змінюють свою позицію від виборів до виборів (часто – на діаметрально протилежну), а й усе менше бажають себе ототожнювати з конкретними політичними партіями [59]. Показово, що найбільше від цього страждають традиційні двопартійні системи, оскільки через фактичну відсутність реальної партійної альтернативи численні групи інтересів опиняються на узбіччі політичних процесів, а їх вплив на вироблення публічної політики в державі зводиться до мінімуму.

По-третє, відбувається персоналізація електорального вибору, у результаті чого представництво набуває особистісного характеру. Зокрема, у країнах, де глава виконавчої влади є одночасно лідером більшості в парламенті, вибори в законодавчі органи влади будуються довкола фігури лідера.

Персоналізація значною мірою пов'язана зі специфікою сучасних каналів політичної комунікації. Радіо, телебачення та, особливо, мережа «Інтернет» (передусім соціальні мережі) дозволяють кандидатам звертатися до своїх виборців безпосередньо, без посередництва партійних структур. У результаті кардинально змінюється тип політичної еліти, яку обирають на виборах: зберігаючи в цілому елітистський характер виборів, партійних бюрократів або політичних активістів змінюють медіа-експерти або експерти з комунікацій [66].

Важливо також зазначити, що персоналізація електорального вибору обумовлена зростанням ролі особистих якостей політиків, які набувають особливої актуальності в контексті зменшення важливості партійних платформ та програм. Якщо раніше партії йшли на вибори з детальною програмою, яку обіцяли виконати після приходу до влади, то на сьогодні електоральні стратегії партій та окремих кандидатів передбачають створення розпливчастих образів, які передусім повинні відповідати особистості лідера. При цьому політики приходять до влади завдяки медійним талантам, а не тому, що мають соціальні характеристики, які наближають їх до своїх виборців. Таким чином, прірва між владою та народом тільки зростає [59].

По-четверте, деякі країни фактично імітують представницьке правління, використовуючи основні інститути представницької демократії (парламент, органи місцевого самоврядування,

вибори) у відверто спотвореному вигляді. У результаті подібне «фасадне» представницьке правління (реалізоване, наприклад, у Білорусі або росії) не лише дискредитує саму ідею представництва, а й виступає своєрідним дороговказом для країн, у яких відбувається перманентна боротьба між авторитарними та демократичними тенденціями.

Певні маніпуляції відбуваються й у демократичних країнах. Так, Б. Манен вважає, що сучасні демократичні уряди заради утримання своєї влади регулярно порушують принципи демократії. Вони роздають обіцянки, які неможливо виконати, та вважають себе найкращими представниками суспільства, яким суспільство повинно повністю довіряти. У результаті, по суті, ідеться про аристократичну форму правління, яка використовує демократію як риторично привабливий хід.

Таким чином, усе частіше дослідники, громадські активісти та окремі політики говорять про «деградацію» представницького правління, причому провина за це покладається як на політиків, нездатних якісно виконувати свої обов'язки або відмовитися від них, так і на громадян, які розчарувалися у політичному житті та стали байдужими до реалізації своїх прав та свобод на практиці [66, р. 3].

Зазначимо, що подібне сприйняття сучасної представницької демократії часто поєднується з ностальгією за занадто ідеалізованим громадянським минулим. Це призводить до поширення феномену «антидемократичного ресентименту» – відкритого чи прихованого почуття ворожості до демократичного устрою, який значна частина громадян вважає причиною своїх невдач у житті.

Разом з тим ця загальна криза представницького правління не лише глобальна проблема, а й можливість модернізувати його найбільш «вузькі» та застарілі складові.

Криза легітимності представницького правління передусім проявляється у падінні рівня довіри до ключових представницьких інститутів. Наприклад, в Україні за перші 15 років Незалежності сформувався той високий рівень недовіри до представників держави, який із невеликими коливаннями зберігається стабільним до сьогодні [19, с. 23].

Так, згідно із даними дослідження Центру Разумкова, проведеного з 5 до 9 березня 2021 року, лише 2 % українців повністю довіряли парламенту, 77,5 % «зовсім не довіряли» та «скоріше не довіряли». А ось за даними опитування, проведеного програмою USAID «Нове правосуддя» у лютому–березні 2021 року, Верховній Раді України довіряли трохи більше 7 % (при цьому, за даними аналогічного дослідження у 2018 році, рівень довіри до парламенту скоротився на 4 %). Нарешті, згідно з результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного 3–11 грудня 2021 року, парламенту довіряло 11 % громадян (у грудні 2020 року таких було 12 %).

Зрозуміло, що питання недовіри до вищого законодавчого органу передусім свідчить про негативне ставлення громадян безпосередньо до народних депутатів, а також механізмів прийняття рішень (які апріорі вважаються корупційними). Однак показово, що подібне ставлення спостерігається і в країнах, які прийнято вважати «еталоном» демократії. Наприклад, у США, згідно з даними опитування дослідницької групи Gallup, у 2022 році лише 7 % американців довіряли Конгресу (у 2021 році таких було 12 %). Це – історичний мінімум, при цьому попереду Конгресу як представницького органу влади опинилися телевізійні новини, великий бізнес та навіть система кримінального правосуддя.

Показово, що ще у 1965 році 85 % американців заявляли, що урядові та політичні інститути їхньої країни викликають у них «особливу гордість» (у Великобританії таких було 46 %, Німеччині – 7 %, Італії – 3 %, Мексиці – 30 %) [41, р. 64]. Трохи більше, ніж за 50 років ситуація кардинально змінилася, і тепер США є лідером за падінням рівня довіри до представницької влади. При цьому парадоксальним є той факт, що найвищий рівень схвалення американці демонструють по відношенню до діяльності тих інституцій – військових, NASA, Центру контролю захворюваності, які найменшою мірою підлягають демократичному контролю та нагляду. А Конгрес вони зазвичай розглядають як «говорильню», де результати можна отримати лише за допомогою лобістського впливу, а партійна ворожнеча там перешкоджає здоровим рішенням [38, с. 493].

При цьому характерною особливістю американської представницької демократії залишається поляризація американської політики, що пов'язано з трьома ключовими причинами:

- механізмами збирання коштів на виборчу кампанію (ціна виборчої кампанії збільшилася в астрономічних пропорціях, і в підсумку роль фінансових спонсорів дуже сильно зросла) [6, с. 323];
- збільшенням кількості внутрішніх авіаперельотів, які забезпечують зв'язок між Вашингтоном та американськими штатами (конгресмени набагато більше часу проводять у своїх штатах, збираючи кошти, ніж спілкують один з одним – навіть якщо представляють різні політичні сили; це посилює поляриність у їх відносинах та звужує простір для компромісів під час вироблення публічної політики);

• перекроюванням виборчих округів («джерімандер») на користь однієї партії, що забезпечує цій партії вищий відсоток обраних представників, ніж їх могла б забезпечити за нормальних умов частка виборців, які зазвичай голосують за цю партію [6, с. 323].

У результаті проблема набуває загальнонаціонального масштабу – поляризуються та стають усе більш політично безкомпромісними американці в цілому. Кожна партія стає дедалі одноріднішою та радикальнішою у своїй ідеології. Як наслідок, механізм узгодження інтересів фактично не працює, компроміси не діють, а публічне обговорення не дає необхідного ефекту. Звідси – тотальне розчарування у представницькій демократії.

3.2. Популізм як ключовий виклик представницькій демократії

Одним з ключових викликів для сучасної представницької демократії є поширення та подекуди домінування популізму, який вже давно вийшов за межі національних кордонів та фактично перетворився на глобальний тренд. Причому йдеться не стільки про ідеологічну течію (що було характерно для цього явища у період його зародження), скільки про своєрідний та, що головне, достатньо ефективний механізм здобуття влади.

Різкий підйом популізму припадає на 2014–2016 роки, коли через різні причини внутрішнього та зовнішнього характеру відбулася суттєва радикалізація суспільно-політичного життя в розвинутих країнах світу. Як наслідок, ключовими етапами тріумфу популізму в Європі та США стали вибори до Європарламенту у 2014 році, європейська міграційна криза 2015 року, Brexit у 2016 році та перемога Д. Трампа на президентських виборах у США. У результаті на кілька років популістські політики, популістські партії та популістські уряди стали звичним явищем для багатьох країн – причому не лише з авторитарними, перехідними або гібридними режимами, а й тими, які згідно з поширеним «Індексом демократії» (Democracy Index) прийнято відносити до «повноцінних демократій». Більше того, саме популізм став тією рисою, що об'єднує не дуже схожі між собою на перший погляд держави – наприклад, такі як Венесуела, Угорщина, Франція, Туреччина, США або Італія.

У 2022 році окремі політики, експерти та громадські діячі заявили, що хвиля популізму у світі пішла на спад – у тому числі через невдалі результати, які в основному демонстрували популістські уряди. Однак уже наступний – 2023 рік – знову продемонстрував, що популізм не втратив своєї привабливості: Р. Ердоган, попри численні економічні труднощі, з якими стикнулася Туреччина (значною мірою через волонтаристську політику влади), впевнено виграв другий тур президентських виборів та продовжив своє двадцятилітнє правління; Д. Трамп, незважаючи на численні федеральні звинувачення та провали під час свого перебування на чолі США, які закінчилися штурмом Капітолію, залишається головним претендентом від республіканців на наступних президентських виборах; Н. Моді склав присягу на рекордний третій термін поспіль як прем'єр-міністр Індії тощо. Отже, чутки про «смерть популізму» виявилися дещо перебільшеними, а от його загроза представницькій демократії залишається цілком реальною.

Науково-методологічних підходів до визначення поняття «популізм» існує навіть більше, ніж дослідників, які ґрунтовно займаються цим питанням. Так, ще у 1967 році в Лондонській школі економіки відбулася конференція, ключова мета якої полягала в пошуку єдиного загальноприйнятого визначення популізму. Однак учасники конференції так і не дійшли згоди щодо цього питання. Більше того, виявилося, що дослідники часто розглядали цей феномен з діаметрально протилежних позицій, на які впливало різнобарв'я їх морально-ідеологічних імперативів, політичні переконання, конкретний історичний момент або науково-методологічні підходи (відомий дослідник популізму П.-А. Тагієфф взагалі виділив шість сфер значення цього поняття: популізм-рух, популізм-режим, популізм-ідеологія, популізм-відношення, популізм-риторика, популізм легітимації [70, р. 4–33]).

Мусимо констатувати, що і сьогодні ситуація особливо не змінилася. Наприклад, у США поширеною є теза про «ліберальний популізм» (як своєрідний аналог лібералізму в чистому вигляді), яка категорично не сприймається в Європі (через те, що популізм відкидає ключові цінності лібералізму – передусім плюралізм думок). Крім того, у Північній та Південній Америці популізм від початку розглядали як прогресивне явище, пов'язане з широкими, переважно аграрними, масами. У свою чергу, в Європі він розглядався (і розглядається) як синонім слова «демагогія». З політичної точки зору ситуація ще більш складніша. Популістами називають представників будь-яких партій – правих, лівих або центристських. Усе, як правило, залежить від контексту, політичної доцільності та

особливостей медійного поля конкретної країни. Більше того, сам популізм розглядають не тільки як «ворога» представницької демократії.

Багато хто вважає його «другом», який дає змогу виявити та виправити недоліки демократичної системи. У цілому цей, за влучним висловом Ж.-В. Мюллера, «концептуальний хаос», безумовно, не сприяє кращому розумінню феномену популізму та його місця й ролі в демократичних системах [61, с. 123]. У результаті цим активно користуються окремі політики-популісти, які маніпулюють різними підходами до визначення цього поняття та його співвідношенням із демократією і уникають таким чином безпосередньо негативних для себе асоціацій (так, Р. Ердоган називає себе «консервативним демократом», В. Орбан заявляє про побудову в Угорщині «неліберальної держави» тощо).

Таким чином, спроба дати інтегративне визначення поняття «популізм», яке б всіх влаштовувало, практично від початку приречена на невдачу. Однак максимально спрощений підхід дає змогу виділити основу цього явища, яке являє собою своєрідний спосіб сприйняття політичної дійсності, що передбачає внутрішню однорідність та морально-етичну чистоту народу, який протиставляється корумпованим та морально деградуєчим елітам. Крім того, усі політики-популісти або популістські рухи, по-перше, стверджують, що по-справжньому народ представляють лише вони, по-друге, вважають будь-яку опозицію нелегітимною (якщо ти проти популістів, то ти автоматично проти народу), по-третє, тяжіють до корупції та масового клієнтелізму, по-четверте, перманентно атакують громадянське суспільство та демократичні медіа [61, р. 123]. Ще один важливий момент – як правило, популізм надзвичайно привабливий для тих, хто відчуває себе соціально ізольованим, не має відчуття економічної безпеки, а також схильний до авторитаризму [61, р. 178].

Безумовно, в основі підйому популізму в багатьох регіонах світу перебувають цілком об'єктивні проблеми, які виділив виконавчий директор Human Rights Watch К. Рот. Зокрема, ідеться про:

- міграцію центрів економічного зростання та нерівність, що пов'язані з глобалізацією, автоматизацією виробництва та новими технологіями;
- страх втрати культурної ідентичності за умов, коли доступність транспорту та комунікацій сприяє масовому напливу мігрантів, які шукають притулку від війни, репресій, бідності та кліматичних змін;
- світоглядний розрив між космополітичними елітами, які підтримують нові тренди та є їх бенефіціарами, і тими, кого сучасний світ позбавляє впевненості у завтрашньому дні;
- зростання кількості гучних терактів, що використовується демагогами для розпалювання ксенофобії та ісламофобії [67].

На цьому фоні громадяни значною мірою розчарувалися у процесах глобалізації, оскільки зрозуміли, що вона нерідко працює не на них, а на істеблішмент. Це загальне невдоволення вилилося у поступову втрату традиційними політичними партіями довіри населення, яке почало переходити до антисистемних популістських сил (наприклад, в Україні до повномасштабного російського вторгнення популістські політичні сили, для яких була характерна ідеологічна невизначеність, активно спекулювали на таких темах, як тотальна корупція, несправедливість у всьому – через панування олігархів та чиновників, «зовнішнє управління» країною, слабкість вітчизняних політичних інститутів, бідність, кумівство тощо).

Водночас важливо зазначити, що популістські рухи завжди відкрито функціонували у межах демократичної виборчої системи. Вони здобувають владу та втрачають її, як звичайні партії (зокрема, станом на 2017 рік, згідно з даними Bloomberg, у 22 європейських країнах популістські партії з антиелітарною, натовістською та націоналістичною риторикою в середньому набрали 16 % від загальної кількості голосів на останніх парламентських виборах в кожній з країн; у 2007 році цей показник становив 11 %, у 1997 році – 5 %). І хоча деякі партії мають харизматичних лідерів, вони не прагнуть зробити їх уособленням волі держави, а просто хочуть, щоб їх обрали [10, с. 164]. А проголошені популістами заходи знаходять відгук у широкій громадськості, оскільки вони вказують, хоч і недосконало, на реальні проблеми, що применшують чи ігнорують основні партії. Відповідно до природи популізму ці кампанії та партії звертають увагу на проблеми, висувуючи вимоги, які навряд чи можна реалізувати в поточних політичних умовах. Деякі праві популісти ці вимоги прикрашають нетерпимістю чи оспорюванням демократичних норм. В інших випадках ці вимоги затьмарюються дезінформацією, але все одно вказують на лакуни в структурі загальноприйнятих політичних рішень [10, с. 164].

При цьому важливо зазначити, що популістські рухи відкрито функціонували у межах демократичної виборчої системи. Вони здобувають владу та втрачають її, як звичайні партії.

Отже, у цілому йдеться про те, що популістські рухи користуються усіма перевагами представницької демократії, паралельно виступаючи проти неї. Ця, певною мірою, парадоксальна ситуація, все ж є очікуваною. Адже популісти – попри достатньо поширену думку (у популярних медіа, а не наукових роботах) – не виступають проти представництва як такого. Навпаки, вони його підтримують, але у дещо специфічному форматі, суть якого проста – доки народ обирає популістів («правильний» народ робить «правильний» вибір, обираючи «правильних» представників), система є «демократичною». У іншому випадку вона автоматично стає «елітарною» та «антинародною», оскільки популісти втрачають ексклюзивне моральне право на представництво (що, безумовно, є ознакою «елітарності», однак популісти ніколи цього не визнають).

Популістські рухи, користуючись усіма перевагами представницької демократії, здійснюють тотальний наступ на базові принципи прав людини: інклюзивність, толерантність та повагу. Більше того, авторитарні популісти намагаються підмінити демократичний режим, тобто уряд, який обирається та влада якого обмежена правами людини і верховенством закону, власними політичними конструкціями, аргументуючи їх легітимність нібито волею більшості [67].

Виходячи з цього особливої актуальності набуває необхідність ефективної протидії популізму в межах демократичної системи. Досвід різних країн свідчить, що відповідь на нього повинна полягати не тільки в усуненні об'єктивних причин, що його живлять (соціальна нерівність, надмірна бюрократизація, відірваність політико-управлінської еліти від громадян тощо) та практичному розв'язанні тих проблем, на яких спекулюють популісти, а й у затвердженні відкинутих популістами принципів прав людини.

3.3. Проблеми ефективності представницьких органів влади та публічної політики

Розглянемо ще один ключовий глобальний виклик для представницького правління. На сьогодні в демократичних країнах світу все більше питань виникає до загальної ефективності представницьких органів влади, а також якості та ефективності публічної політики в цілому.

Наприклад, в Україні фактично функціонує два виборних центри влади – парламент та президент, які претендують на представництво громадян. При цьому за браком чітких правил, що регулювали б відносини між виконавчою та законодавчою гілками влади, ці дві інституції регулярно вдаються до активного суперництва за ексклюзивні прерогативи й додаткові повноваження, що часто призводить до політичних криз [19, с. 22]. Подібне суперництво вкрай негативно впливає на ефективність та демократичність представництва, а також якість прийнятих рішень, які фактично забезпечують вузькокорпоративні, а не публічні інтереси.

До інших чинників низької ефективності представницьких органів влади слід віднести:

а) бюрократичний (тривалість формування коаліцій суттєво збільшилася, зокрема через складність процедури, однак період їх існування та загальна спроможність, навпаки, зменшилися);

б) партійно-політичний (домінуюча тенденція демократичних країн – «багатокольорові» коаліції, ефективність яких є низькою через полярність політичних сил, які до них входять; як наслідок, характерною ознакою часу є постійні позачергові вибори);

в) професійно-компетентний (до представницьких органів влади все частіше потрапляють люди, які не мають навіть мінімальної підготовки з тих питань, які входять у сферу їх компетенції, при цьому вони роблять помилкові висновки та ухвалюють невдалі рішення, але їхня некомпетентність не дає змоги це усвідомити; найгірше, що вони і не збираються вчитися та підвищувати свою компетенцію, запускаючи в дію ефект Даннінга-Крюгера) [56, р. 1121–1134].

У загальному підсумку ті, кого обирають до представницьких органів влади, усе більше покладаються на бюрократію, яка в результаті фактично підмінює собою представницьке правління. Крім того, поширеною є тенденція до дистанціювання парламентарів від виборців, у результаті чого зростає розчарування громадян в інституті виборів.

Нарешті, особливої актуальності набуває нова проблема, пов'язана із зазіханнями на вільне формування виборцями своєї думки – за допомогою маніпулятивних технологій, передусім у мережі «Інтернет» (президентські вибори у США, Brexit у Великобританії, президентські та парламентські

вибори в Україні у 2019 році характеризувалися активним використанням Big Data у формуванні електоральних уподобань, масовим поширенням «сірих» та «чорних» політичних технологій, які фактично перетворилися на основні механізми здобуття прихильності виборців, тощо).

Як наслідок, у багатьох демократичних країнах на сьогодні паралельно існують та взаємодіють два види політики – віртуальна та реальна (або, за влучним висловом Е. Вільсона, віртуальна та реальна демократія) [71].

Е. Вілсон описав п'ять ключових елементів віртуальної демократії. Першим елементом, на його думку, є широке використання «чорного піару» та компромату для шантажу опонентів, причому як політичними технологіями, так і державними службовцями.

Другим елементом є зловживання державною владою, яке зазвичай називають «адміністративним ресурсом», з метою сприяння провладним кандидатам і перешкоджання діяльності кандидатів від опозиції.

Третім елементом є використання тактики, поширеної в КДБ та відомої як «активні заходи». Вони можуть приймати різні форми, включаючи проникнення в партію конкурента за допомогою підставних членів та спонсорування кандидатів-двійників із схожими іменами та гаслами, які використовують конкуренти.

Четвертий елемент – це створення віртуальних партій, мета існування яких – відтягування голосів від опозиційних партій.

Останнім елементом є «драматургія» – створення наративу навколо виборів чи іншої події, що дає змогу політичним технологам контролювати зміст і тон політичного дискурсу [71].

Попри те, що визначення ключових елементів віртуальної та реальної політики від початку стосувалося виключно постсоціалістичних країн [71], на сьогодні все більше дослідників, лідерів громадської думки, громадських активістів говорять про формування відповідних типів політики й в країнах, які донедавна було прийнято вважати «еталоном демократії».

Це пов'язано з тим, що навіть у найдемократичніших системах політичні актори намагаються розкручувати історії та події на власну користь. У результаті у громадян формується ілюзія їх участі в політичному житті та можливість впливати на політиків. При цьому всі зовнішні ознаки та атрибути представницької демократії (вибори, партії, суспільні рухи) зберігаються. Однак реальна політика безпосередньо або опосередковано впливає на ключові інституції та на прийняття рішень без участі громадян, а також активно маніпулює масовою свідомістю (головну роль у проектуванні цих засобів та фальсифікації всього політичного процесу відіграють засоби масової інформації). Як наслідок, легітимність представницької влади опиняється під великим питанням, адже далеко не факт, що її органи представляють народ у його більшості, а не окремі групи інтересів.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Механізми та інструменти підвищення рівня довіри до основних інститутів представницької демократії.
2. Специфіка сучасних каналів політичної комунікації.
3. Персоналізація електорального вибору як виклик представницькій демократії.
4. Поляризація політики як характерна особливість представницької демократії.
5. Причини поширення популізму в демократичних країнах.
6. Механізми протидії популізму у системі представницької демократії.
7. Вітчизняний досвід поширення популізму у політичній системі суспільства.
8. Ключові проблеми ефективності представницьких органів влади та публічної політики.
9. «Віртуальна політика» як виклик представницької демократії.
10. Основні чинники низької ефективності представницьких органів влади: шляхи розв'язання проблеми.

ЛЕКЦІЯ 4

Перспективи розвитку представницької демократії на сучасному етапі глобалізації

Навчальні програми

- 4.1. Гнучкість, адаптивність та стійкість системи представницького правління: український контекст
- 4.2. Інституціоналізація діяльності груп інтересів, розвиток публічної сфери та контрдемократія як перспективні напрями розвитку представницької демократії
- 4.3. Модернізація представницького правління в контексті розвитку нових форм політичної участі

4.1. Гнучкість, адаптивність та стійкість системи представницького правління: український контекст

Попри численні виклики та проблеми, з якими стикається представницька демократія на сучасному етапі глобалізації, необхідно пам'ятати, що представницьке правління є достатньо гнучкою системою, яка, у свою чергу, є достатньо адаптивною та стійкою.

Гнучкість системи представництва передусім пов'язана з тим, що її окремі організаційні принципи (зокрема в контексті впливу громадян на політику), визначені не повною мірою. Наприклад, загальновідомим є той факт, що інтереси громадян повинні справляти певний вплив на публічну політику (за допомогою різноманітних механізмів). Разом з тим точно не визначено (причому як у нормативно-правових актах, так і науково-теоретичних дослідженнях), яку вагу мають зазначені інтереси громадян. Тобто влада, згідно з ключовими принципами представництва, про які ми говорили раніше, повинна бути чутлива до побажань тих, кого вона представляє, хоча проявлятися це може по-різному [59].

Прикладом гнучкості, адаптивності та стійкості системи представницького правління може слугувати реакція вітчизняних інститутів представницької демократії на російсько-українську війну. До широкомасштабного вторгнення росії в Україну багато українських політиків та частина науковців нещадно критикували українських парламентаризм, а також систему органів місцевого самоврядування. Зрозуміло, що частина критики (в основному з боку опозиційних політичних та, частково, громадських діячів) була пов'язана зі специфікою політичної боротьби в країні, яка характеризується крайнім ступенем полярності та безкомпромісності (що заважає визнавати будь-які успіхи опонентів, навіть якщо вони об'єктивно є важливими для розвитку країни). Разом з тим, як виявилось пізніше, ряд політиків свідомо поширювала наративи про тотальну корумпованість та некомпетентність вітчизняних органів публічної влади, а також Україну як «failed state». Причиною подібних заяв була афільованість зазначених персон зі спецслужбами країни-агресора.

Однак фактично вітчизняна система представницької влади достатньо впевнено витримала випробування війною.

На сьогодні діяльність представницьких органів влади регулюється правовим режимом воєнного стану, який був запроваджений 24 лютого 2022 року указом Президента України [28]. Останній передбачає «надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності» [34]. У зв'язку з цим було створено 25 обласних військових адміністрацій, а також військові адміністрації населених пунктів. Водночас під час повномасштабного російського вторгнення повноваження представницьких органів влади, попри правовий режим воєнного стану, збереглися, хоча їх характер дещо змінився.

Зазначимо також, що Конституція України не передбачає жодних можливостей для делегування чи передачі законодавчих повноважень Верховної Ради України іншому суб'єкту, навіть в умовах воєнного стану. Таким чином, парламент після початку повномасштабного російського вторгнення не зупиняв свою роботу, однак адаптував її під нові умови.

Відповідно у Верховній Раді України, по-перше, було створено неформальну «оборонну коаліцію» з усіх депутатських фракцій та груп (навіть опозиційних), по-друге, запроваджено режим роботи за принципом консенсусу. Згідно з останнім у сесійній залі під час розгляду законопроектів політичні

дискусії та обговорення були зведені до мінімуму, оскільки ключові моменти проговорювалися раніше, до засідання парламенту, в онлайн-форматі на погоджувальній раді. Як наслідок, майже на кожному засіданні народні депутати ухвалювали близько 20 законопроектів і постанов. При цьому показово, що всі засідання, (на яких присутні в середньому 340–350 народних депутатів) традиційно проходили в сесійній залі Верховної Ради України (хоча порядок денний, як і точний час засідання не анонсувалися з міркувань безпеки), що має важливе символічне значення під час війни. Крім того, у парламенті неодноразово виступали Президент України та представники інших держав, які підтримують Україну.

Зазначимо, що значна частина народних депутатів із різних фракцій та груп від початку повномасштабної агресії росії поєднувала роботу у Верховній Раді України зі службою у Збройних силах України, загонах територіальної оборони або волонтерською діяльністю.

У цілому лише близько двох десятків народних депутатів регулярно пропускали засідання парламенту. Частина з них або виїхали з країни, або пішли на колаборацію з ворогом, отримавши відповідні підозри у державній зраді. Тобто йдеться фактично про поодинокі випадки, що свідчить про достатньо високу якість депутатського корпусу.

У цілому дослідники відзначають такі ключові тенденції в роботі Верховної Ради України під час десятої сесії:

1) парламент, його органи та експертні підрозділи Апарату продовжують працювати в пришвидшеному режимі (принаймні третина від усіх прийнятих законів розглядалась у доволі стислі терміни);

2) порядок денний здебільшого базується на нагальних питаннях воєнного часу та пріоритетах європейської інтеграції, меншою мірою спираючись на затверджений План законопроектної роботи;

3) інтенсифікувалось обговорення законодавчих ініціатив;

4) майже зникли випадки ухвалення законів, за якими власні повноваження парламенту «делегують» іншим органам влади (водночас триває тенденція до ухвалення законів зі зворотною дією в часі, зокрема і щодо діяльності органів місцевого самоврядування);

5) близько половини комітетів продовжують виконувати контрольну функцію, залучати громадськість та позапарламентське експертне середовище через створення робочих груп та проведення комітетських слухань;

6) переважна більшість парламентських комітетів удосконалила свої зовнішні комунікації [20, с. 6–9].

Що стосується діяльності органів місцевого самоврядування, то вони достатньо ефективно від початку війни взаємодіяли з органами державної влади та представниками громадських і волонтерських організацій. Зокрема, було налагоджено механізми економічної підтримки Збройних Сил України, здійснено успішну релокацію частини бізнесу із зони бойових дій і сусідніх із нею територій в інші регіони країни, проводилася евакуація цивільного населення. У свою чергу, Верховна Рада України врегулювала на законодавчому рівні здійснення повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, спростила процедури прийняття кадрових рішень щодо відповідних посад тощо. Як наслідок, ті громади, які постраждали від російської агресії та були звільнені від тимчасової окупації, достатньо швидко розпочали відбудову територій, що в черговий раз підтвердило ефективність такої самоорганізації суспільства, як місцеве самоврядування.

Разом з тим відбулося певне посилення централізації в управлінні державою, зокрема йдеться про перерозподіл повноважень виконавчим органом влади між обласними, районними радами та обласними, районними військовими адміністраціями, що фактично призвело до переформатування управління районами та областями. Зазначені процеси часто призводять до конфліктів між центральною та місцевою владою, передусім у контексті розподілу бюджету та підтримки ЗСУ. І позиція громадян у цих конфліктах однозначно на боці громад, адже той факт, що «українське суспільство позитивно відгукнулося на створення військових адміністрацій, не означає, що воно схвалює підміну ними органів місцевого самоврядування» [23, с. 21].

Тож у цьому контексті після завершення війни вкрай важливим є, по-перше, продовження реформи децентралізації, по-друге, повноцінне повернення до парламентсько-президентської республіки, що передбачає реальну ліквідацію неформальних інститутів, які набули поширення у вітчизняній політичній практиці, по-третє, *удосконалення внутрішніх парламентських процедур*, що мінімізує прояви політичної корупції, а також дасть змогу унормувати статус не лише парламентської коаліції, а й опозиції.

Реалізація зазначених ініціатив сприятиме ефективній повоєнній відбудові України, у процесах якої саме представницьким органам влади повинна відводитися ключова роль.

4.2. Інституціоналізація діяльності груп інтересів, розвиток публічної сфери та контрдемократія як перспективні напрями розвитку представницької демократії

Ще на початку XX ст. відомий американський соціолог, політолог і філософ А. Бентлі стверджував, що дослідження політики не повинно зводитися до опису законодавчих норм та формальних моментів політичної організації суспільства, а передусім повинно передбачати дослідження дій людей, які добровільно об'єднуються в групи, щоб досягти певних політичних цілей. На початку XXI ст. ця теза, урахувавши стрімке зростання рівня політичної та громадянської культури, освіти та насамперед розвиток різноманітних механізмів і засобів комунікацій у демократичних країнах, не втратила своєї актуальності. Сьогодні активними суб'єктами політичних процесів є не лише держава та політичні партії, а й інші інститути, які забезпечують інтереси численних соціальних утворень – класів, різноманітних лобі, професійних, релігійних, територіальних, етнічних та інших груп населення. У структурованому вигляді ці новосформовані групи інтересів, які є продуктом самоорганізації громадянського суспільства, виступають як формально або неформально організовані групи осіб, які поділяють ті або інші цілі та намагаються здобути право доступу до процесу вироблення і прийняття державно-владних рішень.

Від узгодження інтересів окремих груп та суспільства в цілому залежить стабільність і стійкість політичної системи, ефективність та легітимність влади, динаміка суспільного розвитку тощо.

Починаючи з середини 1990-х років місце та роль груп інтересів у публічній політиці зазнали кардинальної трансформації, причому йдеться не лише про національний, регіональний або місцевий рівень, а й рівень глобальний. Фундамент означеної тенденції було закладено ще в 60–70 роках XX століття, коли під час біхевіористської революції, на противагу макропроблемам, суттєво підвищився інтерес до дослідження поведінки різноманітних груп. Різні правозахисні, екологічні, антивоєнні, гендерні, релігійні, культурні та інші організації (які діяли в межах так званих «нових соціальних рухів») зайняли окреме, самостійне місце у сфері громадянської соціально-політичної активності.

Водночас, на відміну від таких соціальних рухів та організацій, як асоціації малого та середнього бізнесу, пенсіонерів, фермерів, профспілки тощо, які виступали своєрідним додатком до політичних партій (особливо ця тенденція помітна за двопартійної системи – наприклад у США) нові групи інтересів від самого початку дистанціювалися від останніх, зокрема відмовившись делегувати партіям свої політичні функції. У подальшому ефективна «непартійна» політична активність груп інтересів в умовах становлення та розвитку публічної політики навіть дала привід деяким дослідникам висунути в цілому дискусійну тезу про «занепад» або «кінець» політичних партій.

Так, на сьогодні деякі дослідники, зокрема Б. Манен, вважають, що йдеться не стільки про кризу представництва, скільки про кризу масових партій. Тобто ми можемо бути присутніми при формуванні нової форми представництва (поряд з парламентаризмом та партійною демократією) [59]. Справа в тому, що політичні партії поступово передають (або втрачають, залежно від ситуації) частину свого впливу іншим інститутам, зокрема – численним групам інтересів та групам тиску.

На сьогодні групи інтересів (передусім групи інтересів великого капіталу) поряд із політичними партіями є основними акторами публічної політики – сфери політичних відносин, в якій інститути громадянського суспільства та держави взаємодіють в умовах відносної відкритості та транспарентності. При цьому групи інтересів як непартійні суб'єкти публічної політики домінують на макрорегіональному (в Європейському Союзі групи інтересів більш активні, ніж партії, діяльність яких в основному зосереджена в Європейському парламенті) та глобальному рівні (світові громадські рухи, пов'язані передусім з екологічною, медичною, правозахисною діяльністю та особливо транснаціональні корпорації часто більш впливові, ніж численні міжнародні організації).

Центральною категорією у виробленні публічної політики є публічні (суспільні) інтереси (англ. – *public interest*) – тобто інтерес усього суспільства, групи людей чи окремої особи, спрямовані на забезпечення добробуту, стабільності, безпеки та сталого розвитку суспільства.

Публічні (суспільні) інтереси є одним із центральних понять політичних дебатів щодо пріоритетів публічної політики, а його врахування чи неврахування є мірилом демократії взагалі та конкретних дій демократичних урядів зокрема. Задоволення суспільного інтересу – настійна вимога щодо діяльності кожного уряду, який прагне називатися демократичним.

Разом з тим, оскільки на сьогодні індивідуальні, групові й корпоративні інтереси є універсальною даністю, яка притаманна кожному суспільству, приватний інтерес завжди пов'язаний з інтересом публічним за допомогою суспільно-практичної діяльності, в яку включена людина, і навпаки, інтереси публічні через існуючу в суспільстві практику нерозривно пов'язані з інтересами окремої особистості. Більш того, чим більш розвинутим є суспільство, тим складнішим і багатограннішим стає цей взаємозв'язок.

Приватний інтерес дає вигоду, вигравш, зиск певній особі та її сім'ї і може не тільки не збігатися з суспільним інтересом, а й суперечити йому. Публічний інтерес, навпаки, приносить користь усьому суспільству або значній кількості людей. Тому ефективність публічного управління визначається тим, наскільки максимально задоволені обидва типи інтересів. При цьому слід урахувати, що пріоритетне значення мають інтереси загальносуспільні (загальнонаціональні), а задоволення інтересів партикулярних має відбуватися після забезпечення інтересів суспільства і держави, фактично за залишковим принципом, а не навпаки.

Таким чином, сьогодні групи інтересів відіграють роль однієї з провідних форм самоорганізації соціуму і одночасно виступають провідними суб'єктами публічної політики. Це пов'язано з тим, що процеси публічної політики передбачають два типи відносин – неформальні, реальні групові, оскільки група інтересів є його первинним суб'єктом, та офіційно-інституціональні, похідні від неформальних, які являють собою проєкцію групових інтересів (у цьому контексті державні інститути – лише один з багатьох видів груп інтересів).

Водночас на сьогодні групи інтересів та групи тиску активно витісняють із політичної арени різноманітні громадсько-політичні рухи, що в підсумку впливає на якість представницької демократії. Цей вплив може бути як негативним, так і позитивним. Наприклад, негативним він є в тому випадку, якщо домінуючими в політичних процесах стають групи інтересів, що займаються виключно лобізмом – причому не публічних (суспільних), а корпоративних інтересів. У результаті нав'язування суспільству подібними групами інтересів приватної волі суттєво обмежує демократичний компонент політичної системи. Зокрема, деякі дослідники акцентують увагу на наявності в політичній системі США «залізного трикутника» – альянсу лобістів, законодавців та бюрократів, які просувають рішення, вигідні впливовим групам інтересів. При цьому роблять вони це через комітети політичної дії, лідерство у створенні яких після 1974 року фактично перейшло до корпорацій.

З іншого боку, групи інтересів – це своєрідний механізм забезпечення плюралістичного характеру демократії, особливо у двопартійних системах, оскільки «у країнах представницької демократії соціальні групи делегують право представляти і відстоювати власні інтереси в структурах влади своїм представникам, відповідно основною функцією представницьких органів влади є досягнення балансу інтересів максимально можливої кількості соціальних груп» [14, с. 58]. Таким чином, одним із ключових завдань удосконалення представницької демократії на сучасному етапі є унормування та приведення у відповідність із демократичними тенденціями діяльності груп інтересів. В Україні, зокрема, ідеться про необхідність:

- удосконалення політико-правових засад функціонування груп інтересів у контексті розвитку громадянського суспільства;
- легалізації системи лобізму;
- посилення боротьби з корупцією на всіх рівнях (передусім політичною корупцією);
- створення умов для ефективного розвитку громадянського суспільства, зокрема більш активне залучення недержавних організацій до вироблення основ публічної політики та управління, посилення їх експертно-аналітичної участі у процесах прийняття стратегічних рішень державного характеру;
- модернізації судової системи як головного механізму суспільного контролю та каналу комунікації між владою та суспільством;
- посилення ролі місцевого самоврядування шляхом завершення реформи децентралізації та розширення прав місцевих громад.

Не менш важливим є розвиток публічної сфери. Дискусії про публічну сферу, що сформувалася разом із зародженням капіталізму та ліберальних демократичних цінностей у Західній Європі, точаться вже кілька століть, відповідно сам феномен неодноразово піддавався новим трактуванням – як з точки зору співвідношення публічного та приватного (public-private debate), так і в контексті політико-комунікативних практик.

На сьогодні ступінь розвитку публічної сфери – один з основних критеріїв оцінки якості демократії, оскільки дотримання, захист та гарантія прав та свобод громадянина можливі лише за її наявності. Публічна сфера виступає своєрідним «продовженням» громадянського суспільства як арена участі в державних справах та як форма контролю над державними інститутами. Отже, теза, висловлена Дж. Дьюї ще у 1927 році, про те, що суспільство неможливе без встановлення повної публічності стосовно до всіх важливих для нього наслідків, відповідно все, що перешкоджає публічності, обмежує її, обмежує та спотворює також і громадську думку, стримуючи та спотворюючи осмислення суспільних справ й донині не втратила своєї актуальності, особливо враховуючи розширення можливостей громадян впливати на прийняття політико-управлінських рішень у розвинутих демократичних країнах, використовуючи новітні інформаційні та комунікаційні технології.

Публічна сфера, згідно з визначенням Ю. Габермаса, є тією сферою соціального життя, де формується громадська думка [54, с. 231]. Показово, що роздуми Ю. Габермаса про категорію публічної сфери у його ранніх роботах багато в чому перекликаються з «публічним простором» Г. Арендт, під яким вона розуміє місце, де людина стає громадянином, бере участь особисто в обговоренні суспільних справ, привселюдно висловлює свої думки та обмінюється ними з іншими громадянами. Однак між цими двома підходами є суттєве розходження: якщо для Г. Арендт публічність пов'язана із прямою взаємодією індивідів, які розділяють ту або іншу систему цінностей, що є основою для правильної інтерпретації дій кожного, то для Ю. Габермаса публічна сфера – це принципово позаособистісний феномен, у якому не стільки здійснюються дії, скільки відбувається комунікація, обмін інформацією, думками. Публіка в розумінні німецького соціолога та філософа може бути розсіяна в різних місцях, але завдяки ЗМІ вона завжди чує один одного, це насамперед публіка, яка читає.

У 2006 році Ю. Габермас уточнив своє визначення публічної сфери, представивши її як «посередницьку систему комунікації між формально організованими та неформальними, що відбуваються віч-на-віч, обговореннями на аренах, розташованих як нагорі, так і знизу політичної системи». На його думку, ключовими елементами публічної сфери є «загальний доступ, достовірні джерела інформації, добровільна участь, раціональна дискусія та аргументація, свобода висловлювання думок, свобода обговорювати державні справи, свобода приймати участь в обговоренні поза інституціональними ролями» [62, р. 41].

Послідовники Ю. Габермаса в контексті дослідження функціонування публічної сфери вважають, що фактично йдеться про своєрідний форум публічного дискурсу, атрибутами якого є вільна дискусія та вільні засоби комунікації, необхідні різноманітним групам інтересів, по-перше, для ефективного захисту від зловживань з боку держави, по-друге, для підтримки і розширення участі суспільства в політичних процесах, зокрема спільної практичної діяльності, спрямованої на досягнення цілей, що усіма поділяються [52, р. 174].

У цілому публічна сфера, не будучи політичним або соціальним інститутом [73, р. 501], реалізує однак п'ять найважливіших функцій, що забезпечують взаємодію держави і суспільства (різноманітних груп інтересів) у формуванні питань, що виражають суспільно значимий інтерес [50, р. 164].

По-перше, це функція артикуляції та агрегації суспільних інтересів, тобто перетворення соціальних очікувань у конкретні політичні вимоги, а також узгодженням приватних вимог та потреб, встановлення між ними певної ієрархії та вироблення на цій основі спільних групових цілей, що, у свою чергу, суттєво знижують соціальну напруженість у суспільстві, закладає основи для консенсусної демократії, що в подальшому сприяє адаптації політичної системи до нових умов функціонування.

По-друге, функція публічного контролю за діяльністю влади (публічна сфера має нормативний статус і вважається тим місцем, всередині якого державні справи можуть піддаватися постійній громадській перевірці).

По-третє, інформаційно-комунікативна функція (відкрита комунікація в публічній сфері має дискурсивну функцію, будучи форматом, що дає змогу здійснювати широкий обмін ідеями, думками та аргументами).

По-четверте, функція впливу на формування публічної політики.

По-п'яте, функція політичної освіти громадян (публічна сфера – це своєрідне об'єднання експертів, які дають оцінку різноманітним явищам політичного та соціально-економічного життя) та, частково, формування політичної еліти (через так званих лідерів громадської думки, громадських активістів тощо).

Ефективність публічної сфери залежить від багатьох факторів, ключовими з яких є рівень доступності, ступінь автономії (свобода від примусу), заперечення ієрархії (рівна участь), влада закону (субординація державі) та якість участі (загальна прихильність раціонально-критичному дискурсу, влада аргументації). Не менш важливими є учасники публічної сфери. Однією з найпоширеніших є типологія, запропонована Ю. Габермасом, згідно з якою виділяють три основних типи учасників публічної сфери. Учасники першого типу приходять у неї «ззовні»: головний ресурс, який вони шукають, це вплив. У цьому випадку публічна сфера інструментально використовується членами політичних партій, різного роду лобістами, членами парламенту або уряду. Учасники другого типу поповнюють публічну сферу «зсередини», захищаючи різні суспільні інтереси, інституціональні реформи, нові права, відстоюючи ті або інші колективні ідентичності. Третій тип – це журналісти, діячі мас-медіа, які контролюють відбір тем, текстів і авторів, що циркулюють у публічній сфері.

На сьогодні основними перешкодами для розвитку публічної сфери є корпоративно-егоїстичний характер приватної сфери та складнощі формування громадянського суспільства. Крім того, публічна сфера піддається суттєвим трансформаціям, виникають нові явища – публічна приватність (розкриття приватного життя в публічній сфері) та приватна публічність (обмеження аудиторії, перед якою відбувається презентація приватної сфери). При цьому обмеження інституціональних каналів реалізації громадської участі, поширення консумеризму, розвиток мас-культурної індустрії, домінування приватного над публічним суттєво обмежують та послаблюють навички та, що найголовніше, потреби самоорганізації громадян, здатність поділяти суспільний інтерес та відстоювати права.

У цілому йдеться про стагнацію процесів формування громадянської суб'єктності. При цьому особливого поширення набувають механізми ілюзорної публічності, симуляція «вільного» політичного та навіть споживчого вибору, оскільки офіційні ЗМІ (а також ЗМІ, які контролюються великим бізнесом), з одного боку, консервують такий пасивний стан суспільства, з другого – формують різноманітні контрпубліки, які відстоюють їхні інтереси. Усе це дає підстави багатьом дослідникам говорити про формування «маніпулятивної публічної сфери», яка немає нічого спільного з демократичними практиками (зокрема, Д. Кін влучно підмітив, що публічна сфера нерозривно пов'язана з громадянським суспільством та його принципами плюралізму й незалежності позицій, на відміну від медіапростору, підданого впливу влади та капіталу).

Розвинуті країни намагаються протистояти вищевказаним негативним тенденціям, приділяючи значну увагу розвитку публічної сфери. Виходячи з програмних документів, наприклад, Європейської комісії, починаючи з 2006 року, ключ для вирішення цього завдання – сприяння розвитку європейських інститутів у публічній сфері. Розвиток сфери комунікації із суспільством було визнано однією зі стратегічних цілей. У цілому нова політика була спрямована на підвищення прозорості ЄС. Крім того, вона була розроблена для сприяння діалогу із громадянами та у такий спосіб готувала ґрунт для включення широких верств населення до участі в інтеграційних процесах. Спрямованість нової політики – сприяння розвитку європейської публічної сфери, що розуміється як формування транснаціональних мереж зв'язку, у рамках яких європейські громадяни зможуть брати участь у публічних дебатах з питань, що становлять спільний інтерес, в обхід національних структур влади.

У цілому розвиток європейської публічної сфери є важливою темою останнього десятиліття в розвитку ЄС, до якої велика увага приділяється також і на інституціональному рівні: наприклад, ще у 2005 році було створено план дій для європейської комунікації («Action Plan to improve communicating Europe»), план з розвитку демократії, діалогу та дебатів («Plan D for Democracy, Dialogue and Debate»), а також «білу книгу» для розробки та координування Європейської комунікаційної політики («White Paper on a European Communication Policy»).

Зазначимо також, що ми повинні враховувати той факт, що в сучасних демократичних суспільствах існує два різні види громадянської активності. Перший проявляється в участі громадян у голосуванні до представницьких органів влади, а другий – у створенні різноманітних об'єднань громадян та громадських експертних рад, у публічних дебатах та критиці, у вуличних маніфестаціях, у створенні форумів та інформаційної активності в інтернеті тощо.

Сферу першої, «виборчої представницької» активності, відомий французький дослідник П. Розанваллон позначає як сферу громадянської довіри. Саме тут громадяни делегують повноваження своїм представникам, а демократична державна влада набуває своєї легітимності [66].

Сферу другої активності визначають як сферу громадянської недовіри (сферу «контрдемократії»). Ця сфера, попри те, що є набагато менш інституціалізованою, водночас виступає елементом, необхідним

для нормального функціонування демократичних систем. На думку П. Розанваллона, йдеться про механізми, що врівноважують і нейтралізують дисфункції демократії та пов'язані з самою природою інституту представництва у сучасних суспільствах [66].

Проблема взаємодії легітимності та довіри – взагалі одна із центральних для представницького правління. Спроби «поєднати» їх не мали успіху, відповідно сьогодні вони, як і раніше, існують окремо.

Легітимність – це правова ознака, процесуальний факт, результат голосування. Довіра ж є набагато складнішим явищем. На думку економіста К. Ерроу [43], це свого роду невидимий інститут, що виконує функції розширення легітимності (зокрема, за допомогою морального виміру та змістовного виміру, який орієнтується на турботу про загальне благо) та інституційну економію (що позбавляє від необхідності застосовувати різноманітні процедури верифікації та перевірки).

Демократична недовіра проявляє себе в різних формах, серед яких П. Розанваллон виділяє три основні: наглядові функції, превентивні інструменти, а також перевірка суджень та думок [66, р. 10–12].

Коли ми говоримо про наглядові функції, то слід враховувати, що на сьогодні громадянське суспільство продовжує інспектувати, розслідувати та оцінювати діяльність влади. Трьома основними способами нагляду при цьому є пильність, викриття та оцінка. Кожен із них допоміг вивести ідею легітимності за межі, визначені виключно виборами. При цьому прерогативи суспільства у сфері санкцій та превентивних заходів також суттєво розширилися (зокрема за допомогою таких механізмів, як вуличні протести), і це сформувало другу фундаментальну форму недовіри, органічно вбудовану в структуру контрдемократії.

Нарешті, третім чинником у структурі контрдемократії є перетворення народу на суддю. Найбільш очевидним проявом цього стало проникнення права в усі закутки політичного процесу. Справа виглядає так, ніби громадяни сподіваються за допомогою юридичних процедур отримати те, чого їм не змогла надати процедура голосування [66, р. 10–12].

Таким чином, крім голосування, у громадян з'явилися нові способи висловлення невдоволення або стурбованості. Головне завдання представницької демократії – не розгубити цей потенціал, а інтегрувати його в структуру демократичних режимів.

4.3. Модернізація представницького правління в контексті розвитку нових форм політичної участі

На сьогодні зростання неінституціолізованої політичної участі в демократичних суспільствах (демонстрації, петиції, громадське обговорення, споживчий бойкот, неофіційні страйки, захоплення заводів або будівель) – стійкий тренд останнього часу (зокрема, це фіксують різноманітні соціологічні опитування, причому як регіональні – Євробарометр, так і світові – три хвилі Всесвітнього дослідження цінностей).

Дослідники називають подібні форми громадянської активності неелекторальною участю, протестною політикою, неінституціолізованою політичною участю та вважають, що вони трансформують (омолоджують) представницьку демократію, оскільки трансформація зв'язків між урядом та громадянами відбувається в інституціональних межах представницьких демократій [59].

Особлива роль при цьому відводиться публічному (громадському) обговоренню, адже основні інститути демократії є «легітимними, оскільки вони встановлюють основу для вільного публічного обговорення» [72, р. 170].

По суті, представницька система наділяє публічну сферу (форум) визначальною роллю, оскільки вона полягає у виведенні політики на публіку, адже громадяни повинні скласти думку про політиків та обирати їх відповідно до того, що вони говорять і роблять. Однак слід враховувати, що «публічне (громадське) обговорення саме по собі нічого не вирішує» [72, р. 171], а підготовка та формування рішень у процесі дискусії не дає жодної гарантії того, що на виборців вплинуть правильні аргументи. До того ж обговорення – це не процедура прийняття рішення, а спосіб оцінки, ретельного дослідження та випробування державних рішень.

Разом з тим сучасна демократія, оскільки вона є непрямою (громадяни дозволяють законодавцям приймати рішення від їхнього імені), констатує завершення політики однозначних відповідей у стилі «так чи ні» і перетворює політику на відкриту арену конкуруючих думок і рішень, які завжди можна переглянути. Тому, з точки зору дослідників представницького правління, непряма сила думки характеризує сучасну демократію не менше, ніж виборче право [47, р. 54].

Однак у представницькому правлінні воля і судження не зливаються у прямій владі голосування, яка є в кожного громадянина, а залишаються окремими модусами участі, відповідно лише судження постійно перебуває в руках усіх громадян [47, р. 51].

Крім того, періодичні вибори гарантують, що демократія залишається, серед іншого, «аристократією ораторів», оскільки вони передають найбільшу владу тим, хто опанував – або придбав – мистецтво переконання, а не тим, хто наводить найпереконливіші аргументи [72, р. 165]. Це – серйозна проблема, яка потребує розв’язання, оскільки йдеться про рівні права та можливості.

У цілому ж можемо констатувати, що сучасні демократичні режими шукають можливості для імплементації вищезазначених форм громадянської активності в діяльність представницьких органів влади. Зокрема, за допомогою механізмів удосконалення та розширення професіоналізації представницького правління, більш широкого залучення представників громадського сектору в діяльність органів представницької влади (у тому числі представників експертного співтовариства), а також удосконалення процедури виборів на різних рівнях.

Однією з найбільш перспективних ініціатив є спроби створити інститути деліберативної (дорадчої) демократії із застосуванням процедури жеребкування.

Деліберативна демократія фокусує увагу на ролі публічних дискусій у прийнятті рішень та відкритості комунікативного простору. Деліберація у цьому контексті означає дослідження причин, обговорення тих чи інших позицій, а також обговорення, дискусія в представницьких органах влади. При цьому всі залучені сторони обговорюють публічну політику по суті – з виявленням соціальних потреб, проблем та пропозицій щодо їх розв’язання.

На думку Дж. Коена, деліберативна демократія є діючою на незалежну асоціацію, в якій:

- члени асоціації вибудовують свою діяльність у межах створених ними інститутів;
- асоціація є обов’язково плюралістичною;
- деліберативні процедури розглядаються як джерело легітимності;
- члени асоціації визнають один у одного здатність до деліберації – публічного обміну аргументованими позиціями [55, р. 342–359].

Крім того, деліберативна політика обов’язково повинна бути спрямована на досягнення публічного (суспільного) блага, яке є зовнішнім для тих, хто приймає рішення. Захист приватних або корпоративних інтересів – це вже не деліберативний процес, а, по суті, лобізм, причому в його найгіршому розумінні.

Що стосується процедури жеребкування в демократіях, то вона має довгу історію. Наприклад, в Афінах більшість державних посад розподілялася за жеребом, а не за допомогою виборів. Активно застосовувався жереб у стародавньому Римі, італійських республіках доби Середньовіччя та Відродження (Венеція, Флоренція) тощо. Але сучасні демократії відмовилися від ідеї жеребкування для всього, крім відбору присяжних, і зробили це тому, що це порушує принцип народної згоди, який підтримує їхню легітимність, а не лише через об’єктивні незручності в таких великих політичних спільнотах [72, р. 168].

Проте сьогодні ситуація поступово змінюється. Так, у США було розроблено проєкт Представницької палати, яка повинна замінити Палату представників та обиратися виключно за жеребом. У Великобританії пропонують замінити Палату лордів та Палату громад новою палатою, представники якої також будуть обиратися за жеребом. У Франції активно обговорюється ідея про третю палату парламенту, яка буде займатися виключно довгостроковими проєктами: екологією, конституцією, виборчим правом.

У свою чергу, на рівні ЄС прихильники жеребкування пропонують замінити Європейський парламент на наднаціональний орган, який буде обиратися анонімно. При цьому всі вищезазначені проєкти передбачають, що можлива некомпетентність випадково обраних представників буде компенсована за рахунок запрошених зовнішніх експертів.

Що стосується протидії популізму, то досвід різних країн свідчить, що відповідь на нього має полягати не тільки в усуненні об’єктивних причин, що його живлять, а й у затвердженні відкинутих популістами принципів прав людини.

На думку експертів з прав людини, передусім слід просувати переваги тих урядів, які керуються відповідальністю перед громадянами, а не інтересами влади та збагачення чиновників. А також наочно демонструвати, що якщо дозволити владі визначати, хто гідний права і свободи, то під загрозою опиняються всі права та свободи всіх громадян. Нарешті, необхідно нагадувати громадянам, які не

беруть активною участі у політичних процесах, що права людини є актуальними для них не менше, ніж для дисидентів та уразливих груп суспільства [67].

Отже, можемо констатувати, що демократичні країни намагаються реагувати на глобальні виклики представницькому правлінню. Поступово дискусія із виключно теоретичної та експертної площин переходить у площину практичну, що обумовлено необхідністю як елементарного виживання демократичних режимів, так й їх подальшого розвитку.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Ключові проблеми сучасного представницького правління.
2. Основні ризики представницької демократії.
3. Розвиток адаптивності та стійкості системи представницького правління.
4. Особливості інституціоналізації діяльності груп інтересів в Україні.
5. Роль публічної сфери у розвитку представницької демократії.
6. Контрдемократія як перспективний напрям розвитку представницької демократії.
7. Напрями трансформації представницького правління на сучасному етапі глобалізації.
8. Перспективи представницької демократії.
9. Розвиток деліберативної (дорадчої) демократії на сучасному етапі.
10. Механізми неінституціолізованої політичної участі.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ

1. Сутність та зміст концепту демократії.
2. Основні ознаки демократії.
3. Афінська модель демократії (Платон, Арістотель).
4. Класична ліберальна концепція демократії.
5. Плюралістична модель демократії.
6. Теорія поліархії Р. Даля.
7. Сутність та особливості представництва.
8. Представницька демократія: сутність та зміст поняття.
9. Характерні риси представницького правління.
10. Ключові принципи представницької демократії та представницького правління.
11. Характеристика цінностей представницької демократії.
12. Концепції представництва на сучасному етапі демократичного розвитку.
13. Поняття політичного інституту: основні підходи до визначення.
14. Парламент як найважливіший інститут представницької демократії.
15. Місцеві ради як інститут представницької демократії.
16. Політичні інститути в системі функціонування представницької влади.
17. Вибори в системі представницької демократії.
18. Умови, необхідні для ефективного функціонування представницької влади.
19. Ключові елементи представницького правління.
20. Аксіологічні засади демократичного розвитку.
21. Індекс демократії: сутність та місце України в рейтингу.
22. Економічні умови розвитку представницької демократії.
23. Соціальні умови розвитку представницької демократії.
24. Політичні умови розвитку представницької демократії.
25. Громадянська політична культура та сучасна представницька демократія.
26. Домінанти сучасної громадянської політичної культури в Україні.
27. Ключові проблеми та ризики представницького правління.
28. Чинники низької ефективності представницьких органів влади.
29. Трансформація представницького правління на сучасному етапі глобалізації.
30. Перспективи представницької демократії.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ТА ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арістотель. Політика / пер. з давньогр., авт. передм. О. Кислюк. 3-тє вид. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 239 с.
2. Бакумов О. С. Конституційне право громадян України на участь у виборах і референдумах та проблеми його реалізації. Харків: Право, 2015. 248 с.
3. Богашов О. А. Конституційно-правовий статус органів управління виборчим процесом в Україні. Київ: Центр учб. л-ри, 2013. 273 с.
4. Верховна Рада України. Офіційний вебпортал. URL: <http://www.rada.gov.ua/>
5. Виборчий кодекс України. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
6. Даймонд Дж. Переворот. Зламні моменти в країнах, що переживають кризу: пер. з англ. В. Горбатий. Київ, 2019. 464 с.
7. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція: пер. з англ. О. Д. Білогородський. Харків, 2002. 216 с.
8. Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні. *Політична думка*. 2002. № 1. С. 3–23.
9. Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 248 с.
10. Джудіс Д. Великий вибух популізму: як економічна криза змінила світову політику. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 192 с.
11. Дуглас Н., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії: пер. з англ. Тарас Цимбал. Київ: Наш формат, 2017. 352 с.
12. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
13. Ешплбом Е. Сутінки демократії: підступна спокуса авторитаризму. Київ: HREC PRESS, 2023. 220 с.
14. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналіт. доп. / за ред. д. політ. н., проф. Г. І. Зеленько. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.
15. Кабінет Міністрів України. Офіційний вебпортал. URL: <http://www.kmu.gov.ua/>
16. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.
17. Кондратенко О. Ю. Україна у світових рейтингах демократії: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 176 с.
18. Конституція України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
19. Нариси новітньої історії України, 1991–2021 / ред. М. Мінаков, Г. Касьянов та М. Роджанські. Київ: Laurus, 2021. 344 с.
20. Парламент в умовах війни: приклад України (5 вересня 2023 року – 5 лютого 2024 року). Емпіричний звіт. Б.м., б.р. 85 с.
21. Парламентаризм та парламентська діяльність: словник-довідник / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ: НАДУ, 2010. 352 с.
22. Платон. Держава / пер. з давньогр. Дз. Коваль. Київ: Орієнтир, 2017. 336 с.
23. Політика безпеки України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: аналіт. зап. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 64 с.
24. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 704 с.
25. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
26. Представницька влада у державотворчому процесі України: монографія / за ред. В. А. Гошовської. Київ: НАДУ, 2018. 384 с.
27. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <http://www.president.gov.ua>

28. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
29. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII, зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
30. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010. № 996. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>
31. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page>
32. Про Кабінет Міністрів: Закон України від 27.02.2014 № 794-VII, зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>
33. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 № 2365-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>
34. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 27.07.2024. № 3817-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
35. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 09.03.2010 № 1952-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
36. Про статус народного депутата України: Закон України від 21.11.92 № 2810-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text>
37. Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя / пер. з англ. Катерина Диса. Київ: Наш Формат, 2023. 152 с.
38. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії: пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.
39. Центральна виборча комісія: вебсайт. URL: www.cvk.gov.ua
40. Шапіро Б. Як зруйнувати Америку за три прості кроки: пер. з англ. Геннадій Шпак. Київ: Наш формат, 2021. 240 с.
41. Almond G. A., Verba S. The Civic Culture. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations, An Analytic Study. Boston: Little, Brown & Company, 1965. 379 p.
42. Ansoff I. Implanting Strategic Management (2nd Edition) / Igor Ansoff, Linda Lindsey and Stephen Beach. New York, Prentice-Hall, 1991. 500 p.
43. Arrow K. J. The Limits of Organization. New York : Norton, 1974. 88 p.
44. Carothers T. The End of Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. № 1. P. 5–21.
45. Celis K., Mazur A. Hanna Pitkin's "Concept of Representation" Revisited. *Politics & Gender*. Vol. 8. Is. 4. 2012.
46. Democracy and development: Political institutions and well-being in the world, 1950– 1990 / A. Przeworski, M. Alvarez, J. A. Cheibub, F. N. Y. Limongi: Cambridge univ. press, 2000. 336 p.
47. *Democracy Disfigured: Opinion, Truth, and the People*. By Nadia Urbinati. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014. 320 p.
48. Diamond L. Can the Whole World Become Democratic? Democracy, Development, and International Policies. *UC Irvine: Center for the Study of Democracy*. 2003. URL: <https://escholarship.org/uc/item/7bv4b2w1>
49. Edelman M. The symbolic uses of politics. Urbana: University of Illinois Press, 1964. 164.
50. Edwards A. Scientific expertise and policy-making: the intermediary role of the public sphere. *Science and Public Policy*. 1999. Vol. 26 (3). P. 163–170.
51. Goshovska Valentyna, Danylenko Lydiia, Dudko Iryna, Makarenko Liliia, Maksimentseva Nadiia. Formation of political leaders in countries of democratic transit: experience for Ukraine. *Laplagem Revista*. Is. 1–2, January – April 2021. P. 322–446.
52. Gould C. Diversity and Democracy: Representing Differences. *Democracy and difference : contesting the boundaries of the political* / edited by Seyla Benhabib. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1996. P. 171–186.
53. Hofstadter R. The idea of a party system. The Rise of Legitimate Opposition in the United States, 1780–1840. Berkeley: University of California Press, 1970. 304 p.

54. Jürgen Habermas on Society and Politics: A Reader / edited by Steven Seidman. Boston: Beacon Press, 1989. 324 p.
55. Kohen J. Deliberation and Democracy Legitimacy. *Debates in Contemporary Political Philosophy: An Antology, Routledge*, 2002. 464 p. P. 342–359.
56. Kruger J., Dunning D. Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. № 77 (6): P. 1121–1134.
57. Lijphart A. Constitutional Choices for New Democracies. *Journal of Democracy*. 1991. Vol. 2. № 3.
58. Lipset S. M. Political man: the social bases of politics. Garden City, NY: Doubleday, 1960. 432 p.
59. Manin B. The Principles of Representative Government. Cambridge. New York: Cambridge University Press, 1997. 243 p.
60. Michels R. Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy. Kitchener, Ontario: Batoche Books, 2001. 266 p.
61. Müller Jan-Werner. What is Populism? Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017. 123 p.
62. O'Donnell S. Analysing the Internet and the Public Sphere: The Case of Womenslink. *Javnost – The Public*. 2001. Vol. 8. № 1. P. 39–58.
63. Pitkin H. The Concept of Representation. Berkeley: University of California Press, 1972. 330 p.
64. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State. Maurice Duverger. Wiley, 1963. 439 p.
65. Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge University Press, 1991. 228 p.
66. Rosanvallon P. Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 350 p.
67. Roth K. The Pushback Against the Populist Challenge. Human Rights Watch. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/201801world_report_keynote.pdf
68. Rustow D. Transitions to democracy: Towards a dynamic model. *Comparative politics*. N.Y., 1970. N 2. P. 337–363.
69. Schumpeter J. Capitalism, socialism and democracy. N.Y.: Harper and Row, 1975. 431 p.
70. Taguieff P.-A. Populism and Political Science: From Conceptual Illusions to Real Problems. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*. Vol. 56, Issue 4. 1997. PP. 4–33.
71. Wilson A. Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World. New Haven, CT: Yale University Press, 2005. XVIII, 332 p.
72. Yack B. Democracy and the Lover of Truth. *Truth and Democracy* / J. Elkins, A. Norris (eds). Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012. P. 165–180.
73. Zimmermann A., Favell A. Governmentality, political field or public sphere? Theoretical alternatives in the political sociology of the EU. *European Journal of Social Theory*. 2011. 14(4). P. 489–515.

Навчальне видання

Рейтерович І. В.

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Курс лекцій

для освітнього ступеня «Магістр»

*за спеціальністю 281 – Публічне управління та адміністрування,
освітня програма «Парламентаризм та парламентська діяльність»*